

Moslimdiscriminatie en islamkritiek: wat betekent dat en wat zijn de verschillen?

Een verkennend onderzoek

Inhoud

Inleiding	4
Onderzoeksvragen	6
Onderzoeksmethode	6
Hoofdstuk 1: Discriminatie en racisme naar moslims: wat is het en hoe herken je het?	8
1.1. Discriminatie: definities.....	8
1.2. De term islamofobie: definitie, meetbaarheid en achtergrond.....	10
1.3. (Anti-moslim)racisme: wat is dat?.....	13
Hoofdstuk 2: Religiekritiek in een democratische samenleving	19
2.1. Definitie van religie.....	19
2.2. Religiekritiek.....	21
2.3. Kritiek op specifiek de islam.....	23
2.4. Islamkritiek in de West-Europese context	26
Hoofdstuk 3: Het verschil tussen islamkritiek en anti-moslimracisme ...	28
3.1. Een meetinstrument voor het verschil tussen islamkritiek en moslimdiscriminatie.....	28
3.2. Verschil tussen islamkritiek en moslimdiscriminatie in de praktijk....	33
Conclusies en samenvatting.....	35
Bijlage 1: Lijst met vragenstellers	38
Bijlage 2: Lijst met experts	39
Bronnen.....	40

Inleiding

Nederland kent al ruim twintig jaar een vurig debat rondom de islam, waarin politici, academici en activisten onder meer stelling nemen voor of tegen de islam. Die discussie loopt al langere tijd maar werd na de terroristische aanvallen van 9/11 steeds intenser (De Koning & Sunier, 2020; Oudenampsen, 2020; Geling & De Rooter, 2019). Een debat voeren over religie, ook wanneer dat op het scherpst van de snede is, is op zich legitiem in een democratische rechtstaat. Het komt echter ook voor dat in dat debat en daarbuiten uitingen over moslims worden gedaan die haatdragend en/of discriminerend zijn. Of die negatieve stereotypering en stigmatisering van moslims in de hand werken (Palm, 2019; Van der Valk, 2012, 2015a, 2015b).

In Nederland is discriminatie wettelijk verboden. De aanpak van discriminatie, in alle vormen, is mede daarom van groot belang. In dit onderzoek reflecteren we op moslimdiscriminatie en verschillen tussen religiekritiek op de islam en discriminatie en racisme tegen moslims in het bijzonder, op basis van wetenschappelijke empirische literatuur.¹ Er bestaat regelmatig verwarring of discussie over wanneer iets kritiek op de islam betreft en wanneer iets discriminatie van moslims betreft. Zo was er bijvoorbeeld eerder een meningsverschil tussen columnist Uğur en toenmalig ChristenUnie-leider Segers op Twitter waarbij Uğur van mening was dat Segers moslims discrimineerde terwijl de Segers van mening was dat het ging om islamkritiek (zie dit [artikel op cvan-](#)

[daag.nl](#) en [deze column in Trouw](#) daarover). Deze discussie is een voorbeeld van een meningsverschil over het onderscheid tussen moslimdiscriminatie en het bekritisieren van de islam.

Een debat over de islam of andere religies in Nederland is een geaccepteerd onderdeel van een democratisch rechtstaat. Maar wanneer dat overslaat in discriminatie en racisme is dat in strijd met de sociale normen en de (grond) wet. Het is belangrijk om meer zicht te krijgen op wat moslimdiscriminatie precies is en wat het verschil is met islamkritiek, want bij moslimdiscriminatie is het raadzaam om in te grijpen; bijvoorbeeld door er iets van te zeggen of melding te maken bij een antidiscriminatievoorziening (ADV).

¹ Naast de term moslimdiscriminatie worden de termen islamofobie en anti-moslimracisme gebruikt. Deze termen worden uitgebreid toegelicht in hoofdstuk 1 van dit rapport.

Een aantal feiten over moslimdiscriminatie op een rij

- Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) uit 2020 blijkt dat meer dan 55% van de moslims discriminatie heeft ervaren op basis van geloof in het afgelopen jaar. Terwijl van de christenen nog geen 10% dit heeft ervaren en van de niet-gelovigen nog geen 5%. Uit onderzoek van de Fundamental Rights Agency (FRA) uit 2018 blijkt dat Nederland een van de landen is waar discriminatie op grond van afkomst of religie het vaakst ervaren wordt. Maar liefst 42% van de Nederlandse moslims ervaart discriminatie op basis van achtergrond, en 30% op basis van religie. Deze ervaren discriminatie heeft betrekking op verschillende domeinen in de Nederlandse samenleving, zoals de woningmarkt, de arbeidsmarkt, de zorg en de openbare of particuliere maatschappelijke diensten (zoals bij toegang tot culturele instellingen, cafés en discotheken).
 - Verschillende praktijktesten tonen objectief aan dat er gediscrimineerd wordt op de Nederlandse arbeidsmarkt ten aanzien van mensen met een migratieachtergrond (Andriessen et al., 2010; Andriessen, Van der Ent, & Dekker, 2015; Blommaert Coenders, Van Tubergen, 2014; Thijssen, Coenders, Lancee, 2019; Panteia, 2019; Ramos, Thijssen, Coenders, 2019). Niet alleen mensen met een migratieachtergrond (waarvan een deel moslim is) ervaren meer discriminatie. Het gaat ook specifiek om moslims of mensen die mogelijk moslim zouden kunnen zijn. Staat er op het cv een geboorteplaats in een land dat als islamitisch wordt gezien? Dan heeft die persoon 10% minder kans om uitgenodigd te worden vergeleken met iemand met exact hetzelfde cv waarop Nederland als geboorteland staat (Di Stasio et al., 2019). Op je cv vermelden dat je actief bent in het bestuur van een islamitische organisatie vermindert de kans om uitgenodigd te worden op een sollicitatiegesprek aanzienlijk, zelfs als die ervaring relevant is voor de baan (Di Stasio et al., 2019).
- En vrouwen met een hoofddoek hebben minder kans om door de selectie te komen in vergelijking met vrouwen met eenzelfde cv die geen hoofddoek dragen op de foto op hun cv (Fernández-Reino et al., 2022).
- Meer dan de helft van de docenten (61%) is er getuige van geweest dat leerlingen beledigende opmerkingen maakten over moslims of zich fysiek uitten tegen moslims (Bouma & De Ruig, 2015).
 - Uit een steekproef onder bijna 4.000 Nederlandse jongeren die geen migratieachtergrond hebben en zelf geen moslim zijn, blijkt dat 30% van de deelnemende jongens en 15 % van de meisjes negatief dacht over moslims (Van Wonderen & Van Kapel, 2017). In een onderzoek uit 2008 onder Nederlandse jongeren kwam naar voren dat de helft van de jongeren negatieve gevoelens had ten aanzien van moslims (Velasco González, et al. 2008).
 - In Nederland zien we veel negatieve berichtgeving over moslims. Voor een systematisch onderzoek zijn van november 2018 tot en met januari 2019 alle berichten over moslims in De Telegraaf, Algemeen Dagblad, de Volkskrant en NRC Handelsblad onderzocht (Balçik, 2007). Het bleek dat er vijf typen berichten over moslims waren die het meest voorkwamen:
 - Berichten over moslimterreur. 20% van alle berichten over moslims gaat over terrorisme.
 - Wij-zij nieuws, over een verondersteld wij: vaak als het Westen versus de islam.
 - De onvrije moslima.
 - Moslims als (ongewenste) migranten/asielzoekers.
 - Pro-diversiteitsberichtgeving, met onder andere berichtgeving over moslimdiscriminatie en diversiteit. Dit laatste betrof slechts 7 % van de berichten (Balçik, 2007).

Op basis van deze analyse wordt geconcludeerd dat ten aanzien van de moslims en/of de islam negatieve berichtgeving domineert (Balçik, 2007). In lijn hiermee: uit een analyse van de catalogus van Beeld en Geluid naar televisiebeelden in Nederland over moslims blijkt dat in het eerste decennium van de 21ste eeuw de volgende thema's veelvuldig aan bod komen:

- De radicalisering van jonge moslims;
- Terrorisme;
- Haat-predikende imams;
- Omstreden moskeeën;
- De verspreiding van fundamentalisme via islamitische scholen;
- Onderdrukte gesluierde of volledig bedekte vrouwen (Meuzelaar, 2014).

Uit een analyse van de foto's in de beeldbank van het ANP bleek dat de foto's van moslima's een eenzijdig beeld geven: op bijna alle foto's zijn de vrouwen gesluierd of dragen ze een nikab. Ook worden moslima's vrijwel altijd buitenshuis en grotendeels passief (voorbijlopend, staand, luisterend, zittend) gefotografeerd. Daarnaast viel op dat ze zelden zichtbaar zijn als burgers die actief bijdragen aan de samenleving (Yuksel, 2020). In lijn hiermee laat een internationale meta-analyse zien dat berichtgeving over moslims met name negatief geformuleerd is (Ahmed & Matthes, 2017). Internationaal onderzoek laat ook zien dat de blootstelling aan negatieve mediabeelden de houding ten aanzien van moslims negatief beïnvloeden (Saleem et al., 2015; Sides & Gross, 2013).

Weten wat moslimdiscriminatie precies is en wat het niet is, is belangrijk voor verschillende beroepsgroepen (politie, antidiscriminatiebureaus, jongerenwerkers, etc.). In dit rapport focussen we op het onderwijs. KIS heeft namelijk uit de praktijk van het onderwijs het signaal gekregen dat het voor docenten op middelbare scholen mogelijk niet altijd duidelijk is wanneer ze wel en wanneer ze niet moeten ingrijpen. Er is meer behoefte aan duidelijkheid hierover, dat onderschrijven onder meer Stichting School en Veiligheid en de beroepsvereniging van maatschappijleerdocenten. Het blijkt dat docenten nu al vaak ingrijpen bij negatief gedrag naar moslims vanwege hun moslim zijn. Maar meer dan de helft van de docenten (55%) vindt dat het recentste voorval tegen moslims neutraal of onschuldig was (Bouma & De Ruig, 2015). Ook blijkt dat de islam een gevoelig onderwerp is volgens een derde van de geschiedenisdocenten (Savenije, Wansink, Logtenberg, 2022). Daarom is het belangrijk dat docenten de juiste informatie hebben over wat kritiek is op een religie en wat discriminatie is. Zij hebben hierbij behoefte aan praktische handvatten. Voor docenten is het cruciaal dat zij weten hoe ze moslimdiscriminatie in de klas kunnen herkennen en hierbij in kunnen grijpen. En ook dat ze weten hoe ze islamkritiek kunnen herkennen en een gesprek hierover kunnen begeleiden. Naast onderwijsorganisaties hebben verschillende andere maatschappelijke organisaties aangegeven behoeften te hebben aan dit onderzoek (zie de lijst met vraagstellers in bijlage 2).

Voor docenten is speciaal een handreiking ontwikkeld op basis van dit rapport. In deze handreiking krijgen docenten tips over hoe zij moslimdiscriminatie enerzijds en religiekritiek anderzijds van elkaar kunnen onderscheiden en hierop reageren.

[Bekijk de handreiking.](#)

Onderzoeksvragen

Centraal in dit onderzoek staat het onderscheid tussen islamkritiek en moslimdiscriminatie. We beantwoorden deze vraag op basis van de empirische wetenschappelijke literatuur. Het doel is uiteindelijk om mensen in de praktijk (zoals docenten) te informeren zodat ze discriminatie tegen moslims beter kunnen herkennen en aanpakken. Op basis van dit onderzoek is daarvoor [een handreiking](#) ontwikkeld voor deze doelgroep.

Dit verkennende onderzoek beantwoordt de volgende onderzoeksvraag:

Wat is het verschil tussen islamkritiek en moslimdiscriminatie?

Deelvragen zijn:

1. Wat is discriminatie van moslims en wat is islamofobie?
2. Wat is kritiek op de islam?
3. Wat is uit empirisch wetenschappelijk onderzoek bekend over de verschillen tussen beide fenomenen?²

Onderzoeksmethode

Deze verkenning is tot stand gekomen in twee stappen: (1) eerst voerden we een literatuurstudie uit naar (veelal internationale) sociaalwetenschappelijke empirische literatuur; (2) daarna hebben een aantal wetenschappelijke experts, praktijk-experts (veelal docenten en trainers uit het onderwijs) en ervaringsdeskundigen (van verschillende moslimorganisaties) het rapport gelezen en voorzien van commentaar. Deze feedback is vervolgens (waar relevant voor de onderzoeksvraag) verwerkt in het rapport.

Tijdens het literatuuronderzoek zijn we op zoek gegaan naar wetenschappelijke artikelen via de openbaar toegankelijke database Google Scholar. Als zoektermen hebben we de begrippen uit de onderzoeksvragen gebruikt, of synoniemen hiervan (alleen in het Engels), zoals *Islamophobia*, *anti-Muslim racism*, *religious critique*, *critique of Islam*. Via de search van deze artikelen kwamen we weer op andere relevante en samenhangende begrippen, zoals *anti-Muslim bigotry* en het zogenaamde proces van *racialization*.³ We gingen primair op zoek naar wetenschappelijke studies die zijn gepubliceerd in *peer-reviewed journals*. De nadruk lag op empirische sociaal wetenschappelijke studies: kwantitatief en kwalitatief onderzoek waaronder niet alleen studies met interviews maar ook discourse-analyses (analyse van de taal en manier van spreken over een thema in een bepaalde sociale context). Daarnaast zijn reviews van kwantitatieve en kwalitatieve studies gebruikt. Meer (sociologische, antropologische of filosofische) beschouwingen zijn voornamelijk achterwege gelaten. Alleen voor het stuk over definities, (Wat is racisme? Wat is moslimdiscriminatie? Wat is religiekritiek?), gebruikten we meer beschouwende studies. Voor dit gedeelte gebruikten we aanvullend op peer reviewed studies boeken en artikelen van auteurs die veel peer-reviewed publiceren. Uiteindelijk maakten we gebruik van bijna 250 bronnen. Een groot deel is afkomstig uit sociaalpsychologische studies. Dit onderzoek is daarmee nadrukkelijk *niet* uitputtend en is géén systematic review maar een verkennende studie waarbij de nadruk ligt op één discipline (sociaal wetenschappelijke literatuur en met name sociale psychologie).

2 Niet meegenomen in dit onderzoek is de juridische situatie; uitgangspunt in dit rapport is sociaal wetenschappelijk onderzoek. Wat juristen discriminatie vinden en wat religiekritiek is een ander thema dat zeer complex is en daarom hier buiten beschouwing is gelaten.

3 Voor een uitleg van deze termen, zie hoofdstuk 1 van dit rapport.

We hebben in eerste fase van het onderzoek een aantal experts gevraagd om input, feedback op de eerste versie en literatuurtips. We hebben dankbaar gebruik gemaakt van hun input. De namen van deze experts zijn te vinden in de bijlage. Vervolgens hebben we nog een flinke slag gemaakt in de verdieping van het onderzoek en het rapport verder uitgewerkt. Een concept is gecheckt door prof. dr. Saskia Keuzenkamp, wetenschappelijk directeur van Movisie, en op basis daarvan is een laatste slag gemaakt.

1

Discriminatie en racisme naar moslims: wat is het en hoe herken je het?

In dit hoofdstuk bespreken we wat discriminatie en racisme naar moslims inhoudt en welke verschillende termen daarvoor gebruikt worden. Achtereenvolgens gaan we in op discriminatie, islamofobie en (anti-moslim) racisme.

1.1. Discriminatie: definities

Discriminatie heeft vele negatieve gevolgen voor individuen, groepen en de samenleving als geheel. In Nederland is discriminatie verboden. Nederland heeft zich gecommitteerd aan internationale verdragen en wetgeving die discriminatie verbieden. De juridische definitie van discriminatie luidt: ‘elke vorm van onderscheid, elke uitsluiting, beperking of voorkeur, die ten doel heeft of ten gevolge kan hebben dat de erkenning, het genot of de uitoefening op voet van gelijkheid van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal of cultureel terrein of op andere terreinen van het maatschappelijk leven, wordt teniet gedaan of aangetast’ (Wetboek online.nl, z.d.). Discriminatie gaat dus over onderscheid maken terwijl dat niet relevant is. In een uitleg op de eigen website formuleert het College van de Rechten van Mens (z.d.), discriminatie dan ook simpel en kort als mensen anders behandelen, achterstellen of uitsluiten op basis van (persoonlijke) kenmerken. Deze kenmerken worden discriminatiegronden genoemd en deze zijn onder meer godsdienst, levensovertuiging, ras en nationaliteit. Het Sociaal Cultureel Planbureau (Andriessen et al. 2020) gebruikt nog een bredere definitie van discriminatie. Daar is discriminatie ‘het nadelig behandelen van personen omdat zij behoren tot een bepaalde groepering of tot een bepaalde groepering worden gerekend’. Het gaat dan onder

meer om ongelijke behandeling maar ook om negatieve bejegening, vernieling, bedreiging en geweld (Andriessen, 2017).

Discriminatie kan op één bepaalde grond voorkomen maar ook op combinatie van verschillende gronden. Het gaat niet om een optelling van verschillende discriminatiegronden maar iedere combinatie (bijvoorbeeld homo en zwart zijn) levert mogelijk specifieke vormen van discriminatie op, zo kan worden afgeleid uit de intersectionele theorie (Crenshaw, 1989; Wekker & Lutz, 2001) en is ook terug te zien in empirisch onderzoek (Kang & Bodenhausen, 2005; Remedios, et al. 2011). In lijn hiermee concludeerde het SCP in een onderzoek

Het verbod op discriminerende uitlatingen

Als het gaat om het verbod op discriminatie in uitlatingen (en niet in de vorm van ongelijke behandeling), zijn in het wetboek van strafrecht de artikelen 137c t/m 137e van belang. Artikel 137c Sr handelt over de beledigende uitlating over een groep mensen op basis van ras, godsdienst of levensovertuiging, seksuele geaardheid of lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap (Van Stokkom, Sackers, Wils, 2007). Een individuele belediging (artikel 266 Sr) kan echter ook een discriminatoir karakter hebben wanneer de uitlating de waardigheid van de betreffende persoon aantast door te refereren aan diens ras, godsdienst of levensovertuiging, hetero- of homoseksuele gerichtheid of handicap (Kreeke, 2010).

naar ervaren discriminatie dat sommige discriminatiegronden vaak in combinatie genoemd worden: onder andere discriminatie op etnische achtergrond en huidskleur, en etnische achtergrond en geloof (Andriessen et al. 2020).

Discriminatie kan direct en indirect zijn. Directe discriminatie is meestal makkelijk te herkennen, indirecte discriminatie kan lastiger zijn (Rijksoverheid.nl, z.d.). Van indirecte discriminatie is volgens het EU-recht sprake wanneer een praktijk, beleidsmaatregel of bepaling voor iedereen geldt, maar sommige mensen sterker benadeelt dan andere. Sommige maatregelen lijken op het eerste gezicht neutraal, maar pakken niettemin voor een specifieke groep discriminerend uit. Het is hierbij niet van belang of het wel of niet de bedoeling was om te discrimineren (Eur-lex, z.d.). Een voorbeeld is wanneer er bepaalde kledingvoorschriften leiden tot uitsluiting van sollicitanten die tot een religieuze groepering behoren (Eur-lex, z.d.).

1.1.1. Voorspellers van discriminatie

Discriminatie wordt onder meer voorspeld door vooroordelen en stereotypen. Zoals beschreven staat in het dossier *Wat werkt tegen discriminatie* (Felten & Broekroelofs, 2022), worden vanuit de psychologie vooroordelen beschouwd als negatieve gevoelens ten aanzien van groepen (Gordijn & Wigboldus, 2013). De Engelse vertaling van vooroordelen, *prejudice*, kan ook als een koepelterm gebruikt voor een algeheel negatieve houding naar mensen uit bepaalde groepen (APA, z.d.). De APA beschrijft dat de cognitieve kant dan stereotypen genoemd worden en in onderzoek wordt de term *prejudice* (vooroordelen) vaak gebruikt voor de meer affectieve kant (APA, z.d.; Stangor, 2016). Stereotypen verwijzen in de psychologie naar de cognitieve denkbeelden die mensen hebben over bepaalde groepen en dan in het bijzonder op de overdreven denkbeelden over groepen mensen (Gordijn & Wigboldus, 2013).

Zowel vooroordelen als stereotypen kunnen meer expliciet zijn (bewust, doordacht) en meer impliciet (onbewust, automatisch). Daarnaast zijn zowel de expliciete als de impliciete een voorspeller van discriminerend gedrag, zoals eerder beschreven in het *Wat werkt*-dossier van KIS (Felten & Broekroelofs, 2022). Verschillende studies hebben bewijs geleverd dat zowel expliciete als impliciete vooroordelen een voorspeller kunnen zijn van (ervaren) discriminatie of anderszins negatieve bejegening (Amodio & Devine, 2006; Dovidio & Gaertner, 2000; Greenwald, et al. 2009; Hall et al., 2015). Ditzelfde geldt voor expliciete en impliciete stereotypen (Amodio & Devine, 2006; Sekaquaptewa, et al. 2003). Uit een meta-analyse van Hall (2015) komt bijvoorbeeld naar voren dat gezondheidsprofessionals waarbij impliciete vooroordelen werden gemeten, vaker slechtere interactie hadden met de betreffende patiënten en slechtere beslissing namen voor deze patiënten. Vooroordelen ontstaan vaak op jonge leeftijd: zo was in een Nederlandse studie te zien dat witte kinderen impliciete vooroordelen hebben naar kinderen uit islamitische gezinnen (De Bruijn et al. 2020).

Naast vooroordelen en stereotypen zijn ook sociale normen een voorspeller van discriminatie. Het gaat dan om wat anderen denken of waarvan je denkt dat ‘normaal’ gedrag of de normale gang van zaken is (Bartholemew, et al. 2011; Cialdini, Reno, Kallgren, 1990). Als je bijvoorbeeld denkt dat het normaal is om een bepaalde groep te discrimineren of denkt dat iedereen dat doet, is de kans groter dat je discrimineert of je bevooroordeeld uit laat (Crandall, et al. 2002; Tankard & Paluck, 2016; Thijs, Gharaei, de Vroome, 2016). Mogelijk wordt de invloed van impliciete vooroordelen op gedrag ook geremd door de invloed uit de sociale omgeving, zo komt naar voren uit een meta-analyse (Forscher et al. 2019). In het dossier *Wat werkt tegen discriminatie* (Felten & Broekroelofs, 2022) staat beschreven hoe sociale normen werken. Wanneer mensen zich onder-

deel gaan voelen van groepen met een sterke anti-discriminatie-norm en die mensen zich gaan identificeren met die groep, gaan zij langzaam de normen internaliseren. Na loop van tijd geven zij aan niet alleen vooroordelen te onderdrukken omdat dit ‘zo hoort’, maar ook omdat ze dat zelf willen (Crandall, et. 2002). Wanneer deze sociale normen geïnternaliseerd zijn, zijn mensen minder beïnvloedbaar voor sociale normen die daarvan afwijken. Mensen die intrinsiek gemotiveerd zijn om niet te discrimineren doen dat altijd en overal, ongeacht de sociale normen die daar heersen (Plant & Devine, 1998).

Kortom: sociale normen veranderen is cruciaal bij het verminderen van discriminatie (Tankard & Paluck, 2016). Alleen vooroordelen en stereotypen verminderen bij individuen is waarschijnlijk niet voldoende; de sociale omgeving moet juist ook veranderen (Forscher et al. 2019; Vuletich & Payne, 2019).

Paragraaf 1.1. In het kort:

Discriminatie betekent iemand anders behandelen, achterstellen of uitsluiten vanwege bijvoorbeeld diens afkomst, religie, huidskleur of andere persoonlijke kenmerken. Zowel impliciete (meer automatische, onbewuste) als expliciete vooroordelen en stereotypen ten aanzien van moslims zijn een voorspeller van discriminatie of anderszins negatieve bejegening van bepaalde minderheidsgroepen zoals moslims. Daarnaast spelen sociale normen een rol in het ontstaan en in stand houden van discriminatie. Kortom: om anti-moslimdiscriminatie tegen te gaan is het belangrijk om niet alleen individuele vooroordelen en stereotypen ten aanzien van moslims aan te pakken, maar ook de bredere sociale omgeving te veranderen.

1.2. De term islamofobie: definitie, meetbaarheid en achtergrond

In het publieke debat en in de wetenschappelijke literatuur worden verschillende termen gebruikt om vooroordelen, stereotypen en discriminatie richting moslims aan te duiden. Islamofobie is een veelgebruikte term en wordt hieronder toegelicht.

1.2.1. Definitie Islamofobie

De term *islamofobie* blijkt een lange historie te hebben (De Koning, 2023). Zo werd het al gebruikt in 1904 in een beschrijving over de Europese anti-moslimsentimenten van die tijd. Islamofobie wordt hierin benoemd als de oorzaak voor moslimhaat, met name vanuit protestantse en katholieke klerikale kringen, die gebaseerd zou zijn op vooroordelen en onwetendheid over de islam en moslims (Sedgwick, 2021, 205-210).

Een van de meest wijdverspreide moderne definities van islamofobie komt uit het rapport van *The Runnymede Trust* uit 1997. Dit rapport definieert islamofobie als: ‘ongegrunde vijandigheid richting de islam’ (Commission on British Muslims and Islamophobia, 1997). Het gaat hier niet zozeer over gegronde religiekritiek, waar ruimte voor is in een democratische rechtstaat. Het gaat over verregaande generalisaties en stereotypen over de islam zoals gewelddadig, barbaars, demonisch, et cetera. In aanvulling hierop is gesteld dat een aantal ‘gesloten’ denkwijzen over de islam inherent zouden zijn aan islamofobisch denken. Daarbij wordt de islam gezien als één geheel zonder interne diversiteit, statisch en niet in staat zich aan te passen aan moderne dynamieken. Daarnaast wordt de religie volgens deze denkwijzen gezien als cultureel anders dan het ‘Westen’, inferieur aan het Westen (barbaars, irrationeel, seksistisch) met conflicterende waarden, gewelddadig, agressief, bedreigend, terroristisch.

tisch en een politieke ideologie met militaire doeleinden (een ‘vijfde colonne’) (Feldman & Stocke, 2019). Daarnaast wordt in dit rapport het per definitie en op voorhand afwijzen van kritiek vanuit de islam op de Westerse samenleving als islamofobie gezien. Net als het gebruik van vijandigheid richting de islam om discriminerende praktijken tegen moslims te rechtvaardigen en moslims uit de mainstream samenleving te weren (Ciftci, 2012).

Islamofobie meten: negatieve gevoelens en/of angstgevoelens

In empirische onderzoeken ligt de nadruk bij de begrip islamofobie op negatief sentiment over de islam of moslims (Bleich, 2011; Ciftci, 2012; Lean, 2019; Uenal et al., 2021). Het gaat dan om de ‘ongenuanceerde negatieve emotionele beoordeling van moslims’. Zoals in een studie waarin de houding van mensen is gemeten door middel van een thermometer, waarop respondenten aangeven in hoeverre zij warme gevoelens hebben ten aanzien van een bepaalde groep (Helbling & Traunmüller, 2020). Een andere manier waarop islamofobie wordt gedefinieerd en gemeten, is angst. Cognitief gezien gaat het om de angst voor de islam (het geloof dat de islam gevaarlijk is) en affectief gezien gaat het om het uit de weg willen gaan van moslims en je ongemakkelijk voelen in het bijzijn van moslims (Lee et al. 2009). Mensen die meer islamofob zijn in de zin van angstig zijn, zijn minder tolerant naar mensen met een andere cultuur of andere afkomst dan zichzelf (Lees et al. 2009). En uit andere studies blijkt dat mensen met een sterkere islamofobie (angstige en/of negatieve houding naar moslims en de islam), moslims eerder zien als een bedreiging voor hun eigen cultuur of eigen identiteit (Ciftci, 2012; Granger, Kahn, Steele, 2022; Velasco González, et al. 2008; Yendell & Pickel, 2016; 2020).

Relatie met discriminerend gedrag

Islamofobie gaat in sociaalwetenschappelijke studies dus vooral over de houding van mensen naar moslims: hun affecties en cognities zoals angst en andere negatieve gevoelens. Soms gaat het ook over gedrag (Ciftci, 2012). In de praktijk kan Islamofobie daadwerkelijk gevolgen hebben, zo blijkt uit verschillende studies: hoe meer mensen islamofob zijn (in die zin van angst voor de islam en voor moslims), hoe minder ze willen dat moslims integreren (Kunst et al. 2016). En affectieve gevoelens van angst voor moslims voorspelt ook minder sympathie voor moslims in de praktijk (Lee et al. 2013). Een studie onder meer dan 300 respondenten in zes landen heeft islamofobie gemeten als in een negatieve houding naar moslims, een negatieve houding naar de islam en complotdenken over de islam (vergelijkbaar met complotdenken over joden en het jodendom). Daaruit bleek dat islamofobie samenhangt met het dehumaniseren van moslims en het steunen van beleid tegen moslims (Uenal et al., 2021). Daarnaast is bekend uit een recente studie dat mensen die meer islamofob zijn (onder andere angst naar moslims, uit de weg gaan van moslims en negatief denken over de islam), eerder bereid zijn om discriminerend beleid te steunen tegen moslims. Het ging in dit geval om een fictief wetsvoorstel om het voor de lokale politie mogelijk te maken om iedere persoon die een moskee of islamitisch centrum verlaat, te volgen en te ondervragen bij een ‘redelijke verdenking’ (Granger et al. 2022).

Daarmee lijkt islamofobie op racisme (Allan, 2010; Ciftci, 2012; Schiffer & Wagner, 2011). Net als racisme kan islamofobie worden gezien als tot uitdrukking komend in machtsrelaties (tussen moslims en anderen) in de vorm van uitsluiting, nadelige praktijken, vooroordelen en discriminatie van moslims en islam in sociale, economische en politieke sferen, waaronder in de vorm van geweld (Allan, 2010, 2019).

Vershil vroeger en nu

Er kan een onderscheid worden gemaakt in moderne islamofobie en traditionele islamofobie. Traditionele islamofobie gaat in dat geval over de onderdrukking van de vroege moslimgemeenschap als religieuze minderheid tijdens het ontstaan van de islam in de zevende eeuw (Ameli en Merali, 2019). Latere vormen van traditionele islamofobie kwamen tot uiting bij middeleeuwse conflicten tussen christenen en moslims. Bijvoorbeeld tijdens de kruistochten, waarbij de islam geportretteerd werd als ‘onwetend, barbaars en irrationeel’. Moderne islamofobie daarentegen, verwijst volgens Ameli en Merali naar de opkomst van de moderniteit, waarin verlichtingsdenken en seculier-liberale kritieken van religie dominant werden. Seculier-liberale kritiek hoeft niet altijd te leiden tot islamofobie, maar kan een onderdeel zijn van religiekritiek op de islam (zie paragraaf 2.3.3.).

1.2.2. Kritiek op de term islamofobie

Er is door de jaren heen veel kritiek op de term islamofobie gekomen. Allereerst dat islamofobie überhaupt een ‘mythe’ is, bedoeld om critici van de islam het zwijgen op te leggen. Dit past bij de visie dat moslimdiscriminatie ‘niet zo regelmatig voorkomt als vaak geclaimd wordt’ (Malik, 2005). Bekende islamcritici uit Nederland zoals Ayaan Hirsi Ali, zijn ook van mening van de term islamofobie ‘misbruikt’ wordt om religiekritiek op de islam in de kiem te smoren (Ali, 2015; Allan, 2019; Duderija, et al. 2019). Echter, zoals hierboven beschreven is die kritiek niet helemaal juist: islamofobie verwijst ook naar houding ten aanzien van moslims.

Maar er is ook kritiek op de term omdat het niet enkel gaat om een ‘fobie’ of angst richting de islam (Halliday, 1999; Modood, 1997). Dit zien we ook bij andere vormen van discriminatie terug: zo is er kritiek op de term homo-

fobie bijvoorbeeld, dat dit geen passende term is om de negatieve houding ten aanzien van homoseksuelen te beschrijven. Omdat het om meer gaat dan alleen angst: juist ook om vooroordelen (Schiffman, DeLucia-Waack, Gerrity, 2006). Tegelijkertijd is er de visie dat de precieze term mogelijk niet relevant is: Lean betoogt in 2019 dat het debat over de (on)geschiktheid van termen als islamofobie juist afleidt van datgene waar het daadwerkelijk om draait: namelijk het duiden van moslimdiscriminatie en de aanpak van dit probleem (Lean, 2019). Om die reden worden ook andere termen gebruikt zoals ‘moslimdiscriminatie’ (Van Wonderen & Kapel, 2017) en de term anti-moslimracisme, zoals we uitleggen in de volgende paragraaf.

Paragraaf 1.2. In het kort

Islamofobie is een term die zowel vroeger als nu niet alleen verwijst naar een negatieve houding tegenover de islam maar naar moslims in het algemeen. De nadruk ligt op angst voor moslims en de islam. Het wordt echter ook vaak beschouwd als een concept dat verwijst naar een term die de negatieve houding tegenover moslims meet. Verder is een relatie tussen islamofobie en negatief gedrag (discriminatie). Toch is er ook kritiek op de term, onder meer omdat het alleen lijkt te gaan over angst. Om die reden worden ook andere termen gebruikt zoals ‘moslimdiscriminatie’ (Van Wonderen & Kapel, 2017) en de term *anti-moslimracisme*. Deze term leggen we uit in de volgende paragraaf.

1.3. (Anti-moslim)racisme: wat is dat?

De term *anti-moslimracisme* wordt als alternatieve term aangedragen voor de term islamofobie (Bayraklı & Hafez, 2016; Schiffer & Wagner, 2011). Om die reden leggen we hieronder eerst uit wat racisme is, waarom die term van toepassing is op moslims en hoe we vervolgens anti-moslimracisme definiëren.

1.3.1. Definitie racisme

Volgens de Europese Unie is racisme *'ideas or theories of superiority of one race or group of persons of one colour or ethnic origin'*.⁴ In het rapport Institutioneel racisme in Nederland van KIS (Felten et al. 2021) staat verder hierover toegelicht dat de term 'ras' een sociaal construct is dat mensen op arbitraire gronden (zoals huidskleur) hebben bedacht. Tegenwoordig wordt er nog steeds gedacht in 'raciale' categorieën (Saini, 2019). In biologische zin bestaat ras helemaal niet maar in de sociale werkelijkheid wel: in onze samenleving wordt namelijk nog vaak gehandeld op basis van het idee van het bestaan van 'rassen'.

Wanneer er wordt gesproken over racisme, wordt er vaak bedoeld op deze dominante ideologie waarbij ervan uit wordt gegaan dat 'ras' een fundamentele bepalende factor is van de intellectuele, fysieke of andersoortige capaciteiten van mensen én daarbij het ene ras superieur stelt aan een ander ras. Echter, het gaat bij racisme niet alleen om de gevoelens en denkbeelden, maar ook om het handelen, aldus de definitie van racisme van het American Psychological Association (APA), een toonaangevend instituut wereldwijd als het gaat om psychologie. Racisme wordt door andere auteurs dan ook wel een 'systeem' genoemd (Bonilla-Silva, 1997; Haeny, Holmes, Williams, 2021; Trent, Dooley, Dougé, 2019). In een recent artikel wordt racisme beschreven als een systeem van overtuigingen, praktijk en beleid die ervoor zorgen dat

witte mensen bevoorreed worden en mensen die worden gezien als niet (helemaal) wit, benadeeld worden (Haeny, et al. 2021). Racisme gaat volgens deze onderzoekers dus niet alleen over een individueel probleem, maar over een fenomeen dat ingebakken zit in de structuur van onze samenleving (Bonilla-Silva, 1997). In het werk van Roberts en Rizzo (2021) over de psychologie van het Amerikaanse racisme stellen zij het volgende: 'Op basis van onderzoek, theorie en filosofisch discours, definiëren we racisme als een systeem van het bevoordeling gebaseerd op ras dat wordt gecreëerd en in stand gehouden door een samenspel tussen psychologische factoren (d.w.z. bevooroordeelde gedachten, gevoelens en acties) en sociaal-politieke factoren (dat wil zeggen vooringenomen wetten, beleid en instellingen) (Alexander, 2010; Bonilla-Silva, 1999; Kendi, 2016; Salter, Adams, & Perez, 2018; Tatum, 1997).

Racisme werd eerder omschreven als onderdeel van het Nederlandse 'cultureel archief' (Wekker, 2016). Racisme is, zo betoogt Wekker, logischerwijs niet plotseling uit de samenleving verdwenen toen kolonisatie en slavernij ophielden. Het betekent dat racisme altijd plaatsvindt in een historische en sociale context. Het is dus geen toevaligheid of bijkomstigheid dat moslims veel meer te maken krijgen met discriminatie (zie de paragraaf 1.2.): dit is historisch zo gegroeid en is ingebed in de samenleving.

Racisme (specifiek het racisme naar zwarte mensen) is begonnen als een oude ideologie uit Europa, en later de Verenigde Staten, om slavernij en kolonisatie goed te kunnen praten (Charkaoui, 2019; Smedley & Smedley, 2005). Deze ideologie stelt dat (a) er verschillende 'mensenrassen' zouden bestaan en (b) de mensen met een lichte huidskleur (waarbij de meeste witte mensen toen 'blank' genoemd werden) superieur zijn aan anderen (Charkaoui, 2019). Maar

⁴ Zie: [racism \(europa.eu\)](https://www.europa.eu).

racisme gaat, zoals de EUMC (de voorloper van de FRA) schrijft, niet alleen over het idee van ‘biologische’ superioriteit van de ene ten opzichte van de andere groep, maar algemeen het idee van superioriteit van de ene groep boven de andere (EUMC, 2005). Er bestaan verschillende vormen van racisme zoals anti-zwartracisme, anti-moslimracisme (ook wel moslimdiscriminatie genoemd), antiziganisme (het racisme tegenover Roma en Sinti), antisemitisme en xenofobie (ENAR, 2020).

De hiervoor genoemde kennis over racisme en de constructie van ras is relevant voor het begrijpen van anti-moslimracisme. Want het toont aan dat het concept van ras een sociaal construct is en niet een biologisch gegeven. Dit betekent dat raciale categorieën arbitrair zijn en dat er geen objectieve wetenschappelijke basis is om het idee van superioriteit van een ras te ondersteunen. Anti-moslimracisme is gebaseerd op ongegronde stereotypen en generalisaties die moslims als minderwaardig of gevaarlijk beschouwen. Deze stereotypen zijn vergelijkbaar met de raciale stereotypen die gebruikt worden tegen andere minderheidsgroepen. Hierna bespreken we hoe moslims (en niet-moslims die afkomstig zijn uit islamitische landen) worden geracialiseerd en hoe dat het fundament vormt van anti-moslimracisme.

1.3.2. De racialisering van moslims

Discriminatie op religieuze gronden en discriminatie met racistische motieven blijken in de praktijk vaak met elkaar verweven (Tierolf et al., 2018). Moslims worden vaak afgeschilderd als een homogene groep die geheel ‘anders’ is (Törnberg & Törnberg, 2016). Uit verschillende wetenschappelijke studies blijkt dan ook dat er sprake is van zogeheten racialisering van moslims (Dawes, 2021; De Koning, 2016; Garner & Selod, 2015). Dat betekent dat moslims steeds meer als een groep beschouwd worden met statische eigenschappen vanwege hun

fysieke en culturele kenmerken (De Koning, 2016; Garner & Selod, 2015). Bij racisme gaat het niet alleen om huidskleur maar ook om zaken als taal, kleding en religieuze praktijken, zo concluderen Garner en Selod (2015) op basis van verschillende empirische studies. De karakteristieken die worden gezien als ‘ras’ zijn een uitkomst van een proces.

Dat moslims geracialiseerd worden blijkt onder meer uit praktijktesten die zijn gedaan op de arbeidsmarkt. Alleen al geboren zijn in een land waar mensen overwegend moslim zijn, is voldoende om gediscrimineerde te worden op de arbeidsmarkt, toonde Di Stasio (et al., 2019) aan. Ongeacht of iemand zelf moslim is of niet. In een recente Britse studie wordt dit bevestigd: ook niet-moslim mensen van Arabische afkomst hebben meer kans op werkeloosheid (Sweida-Metwally, 2022).

Als een groep puur en alleen gediscrimineerd zou worden op grond van religie, dan zouden de mensen uit deze groep niet meer gediscrimineerd worden wanneer zij die religie verlaten (Groothuis, 2020). Dat blijkt echter niet het geval: als je geen moslim meer bent of nooit bent geweest, maar je ziet er volgens anderen wel zo uit of je naam doet dat vermoeden, word je nog steeds gediscrimineerd als moslim. Dat blijkt ook uit verschillende kwalitatieve studies: uit de VS (Kaufman & Niner, 2019; Selod, 2020), uit verschillende

‘Ras’ in beweging

Het concept van ‘ras’ lijkt steeds in beweging; zo werden de migranten uit Ierland een lange tijd in de Verenigde Staten niet beschouwd als ‘wit’ terwijl dat heden ten dage wel het geval is (Selod, & Embrick, 2013). Racialisering verwijst dus mogelijk naar een proces van wie wel en niet bij het land hoort (De Koning, 2020).

grote steden in Europa waaronder Amsterdam (Shaker, et al. 2022), uit Verenigd Koninkrijk (Awan & Zempi, 2020; Hunter & McCallum Guiney, 2023) en uit enkel Schotland (Hopkins, et al. 2017). In het bijzonder uit dit laatste onderzoek wordt duidelijk hoe moslims worden gezien als een groep die te herkennen zou zijn aan fysieke kenmerken. Hiervoor werd met meer dan 600 mensen gesproken die regelmatig worden gezien als moslim terwijl ze dat niet zijn. Wat die kenmerken echter precies zijn, verschilt per land en context: uit het Schotse onderzoek komt bijvoorbeeld naar voren dat het onder meer gaat om mensen die er volgens anderen uitzien als ‘Pakistaans’ (Hopkins et al. 2017). Wie religieus gezien geen moslim is maar wel een naam of uiterlijke kenmerken heeft die geassocieerd worden met een islamitisch herkomstland, kan dus te maken krijgen met anti-moslimracisme (Koning, 2006).

Mensen die er volgens anderen uitzien als moslim krijgen dus mogelijk te maken met moslimdiscriminatie. Echter, een andere studie heeft discriminatie ten aanzien van migranten uit eenzelfde land maar met een andere religie (christelijk, niet-gelovig en moslim) met elkaar vergeleken. Daar komt naar voren dat wanneer bekend is dat een migrant christelijk of niet-gelovig is, deze migrant minder gediscrimineerd wordt dan wanneer een migrant islamitisch is (Di Stasio & Lancee, 2020). Zodra de religie dus bekend is, worden moslims meer gediscrimineerd dan anderen. Maar wanneer de religie niet bekend is worden ook mensen gediscrimineerd die volgens anderen eruitzien als moslim of een naam hebben die daar bij past.

De racialisering van moslims kan afgeleid worden uit het gegeven dat sommige moslims tijdelijk ‘onzichtbaar’ kunnen zijn. In kwalitatief onderzoek van Karaman en Christian (2020) wordt beschreven dat sommige moslims, zoals Turkse moslims, soms door kunnen gaan voor ‘wit’. Dit is echter tot dat ze hun

naam hebben genoemd of hun land van herkomst bekend wordt (Karaman & Christian, 2020). Vele moslims zijn zich bewust dat zij door anderen gezien worden als een groep met bepaalde fysieke kenmerken. Uit onderzoek in Amsterdam komt naar voren dat sommige moslims zich soms onherkenbaar proberen te maken als moslim om zichzelf te beschermen tegen discriminatie (Shaker, Van Lanen, Van Hoven, 2022). En voor sommigen blijkt dat een effec-

Racialisering van joden

Moslims zijn niet de enige religieuze groep die in enige mate geracialiseerd is; dit is ook gebeurd ten aanzien van joden (Garneer & Selod, 2015; Selod & Embrick, 2013; Topolski, 2018). Zelfs in de middeleeuwen werden joden al gezien als een ras (Pearce, 2020). Zoals eerder beschreven bestaat zoiets ‘biologisch’ gezien überhaupt niet. Maar joden zijn door de eeuwen wel behandeld als een ‘ras’ en daarmee ‘geracialiseerd’ (Kaplan, 2013). Ras bestaat dus niet als biologisch construct maar enkel als sociaal historisch construct en joden zijn net als zwarte mensen een groep die vaak wordt gezien als ‘ras’. Datzelfde lijkt op te gaan voor moslims zoals vele Pearce (2020) en vele anderen betogen. Moslims zijn in werkelijkheid een heterogene groep maar worden onder andere in onderzoek als een homogene groep betoogt Brubaker (2013). Topolski (2018) beschrijft bijvoorbeeld hoe de term ‘Semiet’ al vanaf de 19e eeuw wordt gebruikt om joden te classificeren als ‘niet-wit’ en dat ook moslims toen al werden beschouwd als niet-wit. Dit is in lijn met wat Meer (2015) stelt, die met statistische gegevens onderbouwt dat hoe erover moslims en joden wordt gedacht sterk aan elkaar is verbonden. Anti-moslimracisme (of islamofobie) heeft dezelfde mentaliteit als antisemitisme, racisme en homofobie, hoewel het zich onderscheidt van deze andere vormen van discriminatie doordat het relateert aan islam en moslims (Lean, 2019).

tieve methode. Zo leert onderzoek van Kaufman en Niner (2019) dat bepaalde groepen, zoals witte moslims, in de openbare ruimte niet herkend worden als moslims. Echter wanneer moslims wel bepaalde kleding dragen (zoals een hoofddoek), dan houdt hun onzichtbaarheid op. Uit een Britse studie komt dat witte mensen die moslim zijn geworden en kleding dragen die dat uitdragen (zoals een lang gewaad gedragen door mannen), daarna vaak niet meer worden gezien als ‘wit’ (Garner & Selod, 2015; Moosavi, 2015). Tegen witte moslims in het Verenigd Koninkrijk wordt bijvoorbeeld vaak gezegd dat ze eruitzien als ‘Paki’, refererend naar mensen van Pakistaanse afkomst waarvan een groot deel moslim is (Moosavi, 2015). Labelen op basis van etniciteit en religie zijn dus zeer sterk met elkaar verweven geraakt. In lijn hiermee komt uit verschillende studies naar voren dat mensen die een negatieve houding hebben naar moslims, ook meer vooroordelen hebben op basis van afkomst (Goodwin, Cutts, Janta-Lipinski, 2016; Froio, 2018).

Kortom: er is een hele reeks aanwijzingen dat moslims als groep geracialiseerd zijn in veel landen en contexten waar zij een minderheid vormen (Cainkar & Selod, 2018; Dawes, 2021; De Koning, 2016; Garner & Selod, 2015; Hopkins et al. 2017; Husain, 2017; Hunter et al. 2022; Kaufman & Niner, 2019; Shaker et al. 2022). De discriminatie die zij meemaken is te beschouwen als een vorm van racisme, naast de discriminatie die hen ten deel valt die puur en alleen op grond van religie plaatsvindt.

1.4.3. De term anti-moslimracisme

Vanwege de racialisering van moslims wordt als alternatief voor de term islamofobie ook wel de term anti-moslimracisme gebruikt. Vanuit verschillende hoeken wordt gepleit om islamofobie te begrijpen als vorm van racisme (Meer & Modood, 2009). Vaak wordt er met islamofobie eigenlijk anti-moslimracisme bedoelt. *The Routledge International Handbook of Islamophobia*

(2019) hanteert bijvoorbeeld ook een definitie van islamofobie die uitgaat van anti-moslimracisme:

Islamofobie is geworteld in racisme en is een type racisme dat zich richt op uitdrukkingen van moslimzijn of veronderstelde moslimidentiteiten.

De *Runnymede Trust*, eerder al genoemd om haar rapport uit 1997 (zie paragraaf 1.1.1.), schreef ook een follow-up rapport in 2017, waarin ze islamofobie uitlegde als anti-moslimracisme. Geïnspireerd door de definitie van racisme van de Verenigde Naties definieert de *Runnymede Trust* islamofobie in haar nieuwe rapport *Islamophobia: Still a Challenge for Us All* (2017):

Elk onderscheid, uitsluiting, beperking of benadeling van moslims (of zij die gezien worden als moslims) dat tot doel of effect heeft om op gelijke voet mensenrechten en fundamentele vrijheden in alle velden van het publieke leven (politiek, economisch, sociaal, cultureel, etc.) teniet te doen of aan te tasten.

In Nederland wordt de term anti-moslimracisme vaker gehanteerd. IZI Solutions (2020), een sociale onderneming die zich inzet tegen raciale en sociale ongelijkheid, gebruikt een definitie die aansluit bij de internationale definities, waarin de nadruk ligt op dat de groep (moslims) ongelijkheid behandeld wordt in de samenleving: ‘Anti-moslimracisme is een systeem van dominantie dat institutionele uitsluiting en/of structurele ongelijke behandeling teweegbrengt van (vermeende) islamitische individuen, groepen, eigendommen, instellingen, instituties, hun geloofsleer en/of religieuze voorzieningen.’ Het gaat erom dat moslims in de samenleving op verschillende niveaus ongelijk behandeld worden.

1.3.4. Verhulling van anti-moslimracisme

Racisme en de verschillende vormen daarvan, zoals anti-moslimracisme, zijn soms moeilijk te herkennen, zo blijkt uit een empirische studie in verschillende West-Europese landen (Escolà-Gascón, Diez-Bosch, Micó-Sanz, 2022). Ook uit experimenteel onderzoek gedaan onder bijna 900 willekeurige Duitsers blijkt dat mensen hetzelfde xenofobische statement beschouwen als iets minder xenofobisch wanneer het gaat over moslims dan over Turken (Fetz en Kroh (2021). Dat is opvallend, want in de praktijk gaat dat grotendeels over mensen die zowel moslim als Turks zijn van achtergrond. Maar zodra het over een religieuze groep gaat, herkennen mensen xenofobie minder goed dan wanneer het over een etnische groep gaat. Xenofobie wordt ook minder herkend wanneer het minder essentialistisch is geformuleerd. Als er bijvoorbeeld ‘van nature’ bijstaat, dan herkennen mensen de uitspraak beter als xenofob. Xenofobische statements die gaan over cultuur worden minder herkend als xenofobie dan xenofobe statements die gaan over gevaar en bedreiging en over economie (Fetz & Kroh, 2021). Dat betekent dat door xenofobe statements in termen van ‘cultuur’ en ‘moslims’ te formuleren, mensen xenofobie sociaal acceptabel vinden. Dit sluit aan bij de uitkomsten van een recente studie, waarin onderzocht is hoe mensen reageren op een filmpje op internet. In dit filmpje is een aanval te zien op een vrouw met een hoofddoek in het openbaar vervoer, vanwege haar moslim zijn. Het blijkt dat er mensen zijn die dit racisme stellig ontkennen door te benadrukken dat ‘moslims geen ras zijn’ (Cheng, 2022). Anti-moslimracisme kan dus op die manier ‘vermomd’ zijn en niet goed worden herkend. Zelfs als het dus weinig subtiel is zoals in het onderzoek van Cheng (2022) waarin islamitische vrouwen werden belaagd in het openbaar vervoer.

Modern en ouderwets racisme

Anti-moslimracisme blijkt zoals hierboven is beschreven in de praktijk lastig te herkennen, omdat het niet lijkt te gaan over waar mensen direct aan denken bij ras en racisme. Het lijkt erop dat veel mensen een soort ‘ouderwetse’ definitie hebben van racisme. *Modern racisme* is echter een term die sociale wetenschappers gebruiken om aan te geven dat racisme niet altijd meer herkenbaar is aan termen met ras en referenties naar natuur (Felten et al. 2020). Ouderwets racisme kenmerkt zich onder meer door het niet geloven in gelijkheid, voorstander zijn van segregatie en openlijk discrimineren (Gawronski, et al., 2012). Modern racistisch daarentegen verwijst naar mensen die de opvatting hebben dat racisme alleen iets is van het verleden, een expliciet negatieve reactie hebben ten aanzien van minderheidsgroepen en vinden dat minderheidsgroepen worden voorgetrokken (Son Hing, et al. 2008). Het oude racisme gaat er dus openlijk vanuit dat zwarte mensen en mensen van kleur inferieur zijn aan witte mensen. Het modern racisme is iets subtieler: mensen die dit aanhangen menen zelf dat ze geen racisten zijn, aangezien een racist zijn wordt gezien als verkeerd (Pettigrew, 1989; Morrison & Kiss, 2017). Uit een analyse van teksten onder de hashtag #StopIslam op Instagram komt naar voren dat de haat tegen moslims kan worden beschouwd als modern racisme (Civila, Romero-Rodríguez, Civila, 2020). Daarnaast is er ook nog ouderwets racisme ten aanzien van moslims, zo is aangetoond (Froio, 2018; Lajevardi & Oskooii, 2018). Dit ouderwetse racisme kan bedekt worden door meer modern racisme (Lajevardi & Oskooii, 2018).

Het onderscheid tussen ouderwets racisme en modern racisme lijkt op het onderscheid tussen *blatant prejudice* en *subtle prejudice* dat ook wel in diverse Europese onderzoeken wordt gebruikt om racisme te meten (Zick, Pettigrew, & Wagner, 2008). Bij de eerste groep gaat het om mensen die direct racistisch

zijn en er openlijk over spreken dat minderheidsgroepen een gevaar zijn voor de samenleving en deze groep afwijzen. Zij hebben onomwonden negatieve emoties ten aanzien van mensen die ze zien als ‘anders’. Bij subtiel racisme daarentegen gaat het meer om indirect racisme (Zick et al., 2008). Dit houdt mede in dat de waarden en normen van andere groepen worden afgekeurd en dat zij worden gezien als erg ‘anders’. Daarnaast wordt de voorkeur voor de eigen groep ontkend (Zick et al. 2008).

Moslims kunnen hele blatant vormen van racisme ervaren zoals bijvoorbeeld beschreven in het Zwartboek van het meldpunt islamofobie in Nederland (Abaâziz, 2020). Maar uit onderzoek blijkt dat moslims juist ook subtiel racisme kunnen ervaren (Naseem, 2017; Saleh, et al. 2022) en dat subtiel racisme van invloed is op de houding naar bijvoorbeeld het dragen van een hoofddoek (Saroglou, et al. 2009).

Paragraaf 1.3. In het kort:

Anti-moslimracisme is een alternatieve term voor het begrip islamofobie dat nog beter aangeeft dat het gaat om een vorm racisme. Het gaat om een geheel systeem van overtuigingen, praktijk en beleid die ervoor zorgen dat mensen die geen moslim zijn en/of die niet worden gezien als moslim bevoordeeld worden ten opzichte van mensen die wel worden gezien als moslim en/of moslim zijn. De term is ook passend omdat moslims in West-Europa niet alleen gezien kunnen worden als een religieuze groep maar ook als een ‘ras’. Dat het echter gaat om een vorm van racisme wordt echter niet altijd herkend onder andere omdat anti-moslimracisme bedekt kan worden. Bijvoorbeeld door niet te stellen dat het ‘de natuur’ is die moslims inferieur zou maken, maar dat dit eerder komt door hun ‘cultuur’. Deze moderne of subtielere vormen van racisme wordt doorgaans echter wel degelijk beschouwd als racisme.

2

Religiekritiek in een democratische samenleving

In het vorige hoofdstuk gingen we in op het fenomeen islamofobie en anti-moslimracisme. In dit hoofdstuk nemen we religiekritiek op de islam onder de loep. Eerst beschrijven we wat religie is en uit welke kernelementen het bestaat. Vervolgens gaan we in op wat religiekritiek is en welke vormen er zijn. Tot slot gaan we in op kritiek op de islam als religie vanuit verschillende levensbeschouwelijke perspectieven.

2.1. Definitie van religie

Om een begrip te hebben van wat religiekritiek is – en specifiek kritiek op de islam als religie – moeten we eerst een idee krijgen van wat religie zélf is. Wat religie is kan verschillend worden opgevat, zowel door mensen die aanhanger zijn van een bepaalde religie als mensen die dat niet zijn. Er is dan ook geen eenduidige wetenschappelijke definitie van religie als zodanig (Chryssides & Graves, 2007). Een veelgebruikte substantiële definitie van religie is: ‘menselijke betrokkenheid op een andere beslissende werkelijkheid’ (Dekker & Stoffels, 2009).⁵ Met andere woorden, het gegeven dat mensen die religieus zijn geloven dat er een andere wereld is die uiteindelijk beslissend is in het menselijk bestaan. Een uitgebreidere functionele definitie die niet alleen geloofsovertuigingen maar ook menselijk gedrag meeweegt komt van socioloog Yinger (Chryssides & Graves, 2007):

Een systeem van overtuigingen en praktijken, door middel waarvan een groep mensen worstelt met de uiteindelijke problemen van het menselijke leven.

Daarnaast hebben religiewetenschappers enkele kernelementen geïdentificeerd die verschillende religies met elkaar delen (Pals, 2015; Chryssides & Graves, 2007; Guthrie, 1993). Dit zijn uiteraard niet alle kenmerken die religies delen: religie is een complex sociaal fenomeen. Maar het geeft wel een beeld van welke elementen vaak terug te vinden zijn in religies.

⁵ In de religiesociologie wordt onderscheid gemaakt tussen substantiële en functionele definities van religie. Bij substantiële definities gaat het om een inhoudelijk godsdienstbegrip: wat geloven mensen die een bepaalde religieuze traditie aanhangen? Bij functionele definities wordt gekeken naar al datgene wat bepaalde functies vervult in de samenleving of voor individuen (Dekker & Stoffels, 2009; Chryssides & Graves, 2007).

De kernelementen zijn:

1. Religieus geduide werkelijkheden	Bij <i>religieus geduide werkelijkheden</i> gaat het erom dat in alle religies naast de tastbare empirische werkelijkheid wordt aangenomen dat er nog een andere werkelijkheid bestaat. Deze werkelijkheid staat buiten onze tastbare werkelijkheid maar ordent en regelt wel onze tastbare werkelijkheid. Veel religies gaan uit van het geloof in wezens van een hogere of bovennatuurlijke werkelijkheid of orde. Kenmerkend aan religies is dat ze aanspraak maken op het verschaffen van kennis over deze andere werkelijkheid en contact ermee mogelijk kunnen maken.
2. Religieus geduide ervaringen	Bij <i>religieus geduide ervaringen</i> gaat het erom dat in alle religies bijzondere ervaringen voorkomen die gelovigen als religieus of bovennatuurlijk duiden. Deze ervaringen worden vaak begrepen binnen de kaders van een bepaalde wereldbeschouwing of religieuze traditie (zoals christendom, islam of hindoeïsme) als een uitdrukking van een andere werkelijkheid of communicatie vanuit zo'n andere werkelijkheid. Deze inzichten kunnen leiden tot nieuwe zienswijzen en inzichten over de werkelijkheid en hoe het persoonlijke leven in te vullen.
3. Religieus geduide normen	Bij <i>religieus geduide normen</i> gaat het erom dat religies specifieke geboden en verboden, normen en regels kennen. Deze komen soms wel overeen met nationaal geldende morele bepalingen, regels en wetten, en soms niet. Religieuze normen hebben voor aanhangers van een religieuze traditie vaak een vanzelfsprekend karakter: ze maken deel uit van een religieus wereldbeeld en zijn een uiting van een diepere, religieuze en goddelijke orde. Ook voorzien ze in een behoefte om betekenis en zin te geven aan kritieke levensmomenten, bijvoorbeeld in gevallen van leed en vreugde, ongeluk en geluk, dood en leven.

Figuur 1 Kernelementen van religies (Waardenburg, 1990)

Deze drie elementen kunnen niet los van elkaar gezien worden en zijn, zoals gezegd, niet uitputtend.⁶ Verschillende religies geven op een andere manier uitdrukking aan deze elementen en leggen op verschillende manier nadruk op bepaalde aspecten. Deze drie dimensies kunnen echter in grote lijnen terug gevonden worden in alle vormen van religie. Eventuele kritiek op religies kan gericht zijn op één of meerdere van deze elementen. Zo kan kritiek op religie vanuit een positief-wetenschappelijk perspectief gaan over geloven in een ‘niet tastbare’ werkelijkheid. Kritiek vanuit een politiek-juridisch perspectief kan zich juist weer richten op de geboden en verboden die sommige religies aanbieden, die mogelijk op gespannen voet kunnen staan met de geldende nationale wet- en regelgeving en normen.

Paragraaf 2.1. In het kort

Religie is een systeem van overtuigingen en praktijken, door middel waarvan een groep mensen worstelt met de uiteindelijke problemen van het menselijke leven. In de praktijk gaat het veelal om religieus geduide werkelijkheden en ervaringen.

2.2. Religiekritiek

Van kritiek op de Rooms-Katholieke Kerk tijdens de protestantse Reformatie tot marxistische kritieken op religie in de moderne tijd: religiekritiek is van alle tijden. Religiekritiek komt voor in alle culturen; in elke samenleving zijn er mensen die kritisch zijn op (bepaalde aspecten van) religie of helemaal niet gelovig zijn (Waardenburg, 1990). Ook Nederland kent een lange traditie van religiekritiek, die teruggaat tot kritiek op bijvoorbeeld Spinoza en andere verlichtingsdenkers (Israel, 2001).

Er valt een onderscheid te maken tussen kritiek op religie van binnenuit en van buitenaf. Kritiek op religies van binnenuit gaat over aanhangers van een religie die kritiek hebben op (aspecten van) de eigen religie. Die worden, afhankelijk van door wie, gezien als *hervormers* of juist als *ketters* of *afvalligen*. Bekende hervormers binnen het Christendom waren bijvoorbeeld Calvijn en Luther (Brewer & Whitford, 2020; Melloni, 2017). Ook binnen de islam waren er veel moslimdenkers die hervormingen van de islam voorstonden (zie Ryad 2009; Tibi, 2009; Hunter, 2008). Bij religiekritiek van buitenaf gaat het veelal om kritiek op een religie die mensen zelf niet aanhangen. Dat kan gaan om mensen die een ander geloof aanhangen (zoals apologetische christenen) of die helemaal geen geloof aanhangen (zoals atheïsten of seculier humanisten). Een voorbeeld van dat laatste is de kritiek op religie, waaronder de islam, door de zogenaamde *New Atheist*-beweging, die religie bekritiseert vanuit het perspectief van de moderne wetenschap (zie bijvoorbeeld Hitchens, 2007; Dawkins 2006; Harris, 2005).

⁶ Naast deze drie hoofdkenmerken zijn er ook andere kenmerken te noemen, zoals de centraliteit van *zinsvragen* (vragen over zingeving en de betekening van het bestaan), het baseren van gedrag op iets wat empirisch niet te vatten is maar voor mensen wel een bepaalde geldigheid bezit (ook wel *geloof* genoemd) of een ontzag voor datgene wat als *heilig* wordt beschouwd (Waardenbrug, 1990).

Er bestaan uiteraard allerlei manieren om andere religies te evalueren; om je er een mening over te vormen. Dat gebeurt niet alleen in de vorm van kritiek, hoewel kritiek daar wel een onderdeel van kan zijn. Zo kunnen we onderscheid maken tussen het begrijpen, vergelijken en beoordelen van religies (Vroom, 2003). De uitwisseling over het onderwerp religie kan bijvoorbeeld plaatsvinden tussen groeperingen, in maatschappelijke debatten en in de academische wereld. Dit kan in de vorm van een georganiseerde dialoog door maatschappelijke initiatieven (zie bijvoorbeeld [UPLR](#) en [Platform INS](#)) of universiteiten (zie bijvoorbeeld [Emoena](#) en [CIT](#)). Soms wordt ook het debat gevoerd op het scherpst van de snede over religie en haar rol in de samenleving (Geling & De Ruiter, 2019).

Onderdeel van het debat over religie en haar rol in de samenleving kan samen gaan met religiekritiek. Zeker in een plurale samenleving, waarin mensen met allerlei geloven of géén geloof naast elkaar leven, kunnen de meningen nogal eens verschillen over wat belangrijk is in het leven en hoe mensen met elkaar om zouden moeten gaan (Emon, 2012). Dat kan zorgen voor dialoog en uitwisseling, maar ook voor sociale frictie en conflict.

2.2.1. Vier vormen van religiekritiek

Religiekritiek komt in verschillende vormen voor. Dat kan vanuit het perspectief van de heersende waarden en normen in een maatschappij of vanuit aan andere religie of (seculiere) levensbeschouwing. In de religiewetenschap worden onder andere vier vormen van religiekritiek onderscheiden (Waardenburg, 1990):

1. Kritiek op religieuze praktijken	Dit wordt ook wel de geleefde religie genoemd. Dit kan bijvoorbeeld gaan over religieuze rituelen, zoals ritueel slachten, het dragen van een hoofddoek of het niet drinken van alcohol.
2. Kritiek op specifieke religieuze ideeën uit een geloofstraditie	Dit kan bijvoorbeeld gaan om het idee van polygamie (het kunnen trouwen met meerdere vrouwen), genderrelaties of sociale ongelijkheid in bijvoorbeeld het kastensysteem.
3. Kritiek op religieuze figuren en instituten	Dit kan bijvoorbeeld gaan over religieuze instituten, zoals de Rooms-Katholieke Kerk of sharia-rechtbanken. Maar het kan ook gaan over de persoon of rol van religieuze figuren en autoriteiten, zoals de paus, priesters of de profeet Mohammed.
4. Kritiek op het idee van religie an sich	Dit kan gaan over het überhaupt geloven in een god of in een buitennatuurlijke werkelijkheid, de relatie tussen wetenschap en religie of de rol die religie speelt in het publieke domein.

Figuur 2 Vier vormen van religiekritiek (Waardenburg, 1990)

Religiekritiek kan dus zowel gaan over de inhoud van de religie zoals beschreven in religieuze boeken (nummer 3 en 4), de manier waarop mensen uiting geven aan hun religie (nummer 1) of kritiek op religie an sich zijn (nummer 4).

Paragraaf 2.2. In het kort:

Religiekritiek is van alle tijden en kan verschillende vormen hebben zoals dialoog of een conflict. Religiekritiek gaat doorgaans om kritiek op religieuze praktijken, op specifieke religieuze ideeën uit een geloofstraditie, op religieuze figuren en instituten of op het idee van religie an sich.

2.3. Kritiek op specifiek de islam

Religiekritiek op de islam kan vanuit verschillende levensbeschouwelijke perspectieven komen, zowel religieus als seculier. Soms komt het voor dat die kritieken zich uitsluitend richten op de islam als religieus fenomeen. Ook kan het zo zijn dat verschillende van deze levensbeschouwelijke perspectieven gecombineerd worden in één persoon: zo kan iemand kritiek hebben vanuit zowel een liberaal-seculier als een feministisch perspectief, of vanuit een christelijk perspectief. Ook kan er religiekritiek zijn van moslims op andere moslims. Of deze kritieken terecht zijn, kan uiteraard niet op basis van dit onderzoek worden vastgesteld. Wel kunnen we deze kritieken grofweg opdelen in zeven levensbeschouwelijke perspectieven, welke hieronder beschreven worden.

Niet strafbaar

Het beledigen van een God of het bekritisseren van een religie is in Nederland niet strafbaar: in 2013 is het formeel uit het wetboek verwijderd (Smeets & Sterkens, 2014).

2.3.1. Intra-religieuze kritiek

Religiekritiek gebeurt tussen moslims zelf, vooral als deze behoren tot verschillende denominaties en stromingen. Dit heet intra-religieuze kritiek. Al in de vroege islam ontstond er een schisma tussen de sjiitische en soennitische islam. Deze is met name gericht op politieke meningsverschillen, maar heeft ook theologische dimensies. Verder zijn er verschillen tussen letterlijke en vrijere interpretaties van religieuze teksten en progressieve en conservatieve vormen van islambeleving. Deze verschillen hebben vaak historisch wortels, maar werken door in de hedendaagse islambeleving van moslims in Nederland en wereldwijd (zie bijv. Betts, 2013; Sunier & Landman, 2014).

Intra-religieuze kritieken binnen de islam vinden hun uiting in (al dan niet Nederlandstalige) publicaties (zoals boeken en pamfletten), maar bijvoorbeeld ook online en in religieuze gebedshuizen. Deze kritieken zijn soms sterk apologetisch, veroordelend en afwijzend van aard, zoals sommige vormen van het salafisme ten opzichte van ‘traditionele’ moslims. Maar deze kritieken kunnen ook gewoon een dialogisch gesprek zijn onder moslimouderen in een buurthuis of tussen moslimstudenten op school of de universiteit. Ook zijn er maatschappelijke initiatieven die (kritische) dialoog tussen deze verschillende groepen organiseren (zie bijvoorbeeld [dit](#) artikel).

2.3.2. Intergenerationele kritiek

Naast intra-religieuze kritieken zijn er gesprekken en meningsverschillen tussen generaties moslims in Nederland (Nhass & Vlug, 2022). Dit heet intergenerationele kritiek. Deze meningsverschillen kunnen soms de vorm aannemen van religiekritiek en/of te maken hebben met een mismatch tussen leefwerelden (Nhass & Vlug, 2022). Dat gaat dan niet alleen over de interpretaties van de islam als religie zelf, maar ook over hoe de islam gepraktiseerd wordt. Er kunnen bijvoorbeeld meningsverschillen zijn over de rol en ruimte die jongeren krijgen in moskeebesturen en de mogelijkheden om wel of niet mee te kunnen denken over het beleid van de moskee (Hamdi et al., 2022). Of er kunnen kritische uitwisselingen zijn over of de vrijdagpreek en hoofdvoertaal binnen de moskee Nederlands of een andere taal moet zijn (zoals Arabisch of Turks). Ook kan het zijn dat er kritiek is op pedagogische en didactische invulling van islamlessen (Hamdi et al., 2022).

2.3.3. (Seculier) liberale kritiek

Liberale kritiek op de islam als religie kan gaan over de politieke opvattingen die iemand heeft, bijvoorbeeld over de rol die religie zou moeten spelen (of

juist niet) in het publieke domein (Loose et al., 2007; Van de Donk et al., 2006). Dit heet (seculier) liberale kritiek. Dit is terug te leiden naar liberalistische opvattingen over de scheiding tussen kerk en staat en de gewenste privatisering van religie: geloof is iets wat plaats zou moeten vinden in de privésfeer van mensen en niet ‘op straat’. Voorbeelden van deze soort religiekritiek kunnen bijvoorbeeld meningen zijn over het dragen van religieuze uitingen in publieke functies of het wel of niet toestaan van de oproep tot het gebed in een woonwijk waar een moskee staat. Onder dit soort kritiek zouden we ook discussies kunnen scharen over de relatie tussen wetenschap en religie. Zo zijn sommigen van mening dat een opleiding theologie niet ‘thuishoort’ op een universiteit (Imminck, 2015). Een dergelijk persoon zou dus kritisch kunnen zijn op het ontwikkelen van een imam-opleiding aan een Nederlandse universiteit (Hobéon, 2022).

Een ander voorbeeld van liberale kritiek is kritiek vanuit het verlichtingsdenken op de mogelijk beperkte vormen van autonomie van het individu in religie (Buxant & Saroglou, 2008; DiCenso, 2007; Miner & Dowson, 2009). Zo beargumenteert en bekritiseert Fagan (2004) dat individuen in bepaalde religieuze gemeenschappen heel weinig autonomie hebben waardoor zij bepaalde medisch noodzakelijke behandelingen weigeren.

2.3.4. Feministische kritiek

Kritiek op de islam als religie kan ook vertrekken vanuit het gezichtspunt van het feminisme, oftewel feministische kritiek. Het kan dan bijvoorbeeld gaan over geloofsovertuigingen en religieuze waarden en normen die mogelijk conflicteren met het idee van gendergelijkheid, zoals de traditionele visie van de islam op gezinsleven en -rollen (Samani, 2014). Kritiek kan seculier zijn maar ook religieus; er zijn diverse feministische theologieën die veel verschillende

visies hebben (Decoene, 2008). Volgens theologe Decoene (2008) presenteren deze zich als radicale cultuur- en religiekritieken. Het gaat om protest aantekenen tegen de bestaande vrouwenonderdrukking in religie en samenleving. Maar er zijn ook andere visies. Feministische theologieën kunnen ook de negatieve positie van vrouwen in bepaalde religies verwerpen, niet omdat zij vinden dat deze inherent vrouwonvriendelijk zouden zijn, maar omdat zij stellen dat deze (veelal door mannen) op een vrouwonvriendelijke wijze wordt uitgelegd en er dus een nieuwe ‘feministische’ theologische interpretatie nodig is (Ayubi, 2019; Wadud, 1999). Feministische theologieën kunnen onderdeel zijn van de bredere studie van Genderstudies (Korte, 2014). Ook in de islam zijn er verschillende theologen die een ‘feministische’ interpretatie van de islam voorstaan (zie bijvoorbeeld Sirri 2020; Wadud, 2006; Cooke, 2000).

2.3.5. Kritiek op lhbt+ negativiteit

Er is onder andere in Nederland veel kritiek (zoals in het politieke debat) op dat de islam homoseksualiteit niet zou accepteren (Dudink, 2017; Mepschen, Duyvendak, Tonkens, 2010; Mepschen, 2017). Alhoewel deze kritiek kan worden gegeven vanuit een xenofobe visie (Mepschen, et al. 2010), is er los daarvan aangekaart en aangetoond dat geloven in de islam samen kan hangen met lhbt+ negativiteit en dat dit problematisch is: in verschillende onderzoeken zoals van Roggemans (et al. 2015) en Huijnk (et al. 2014) komt dit naar voren.

Daarnaast zijn er auteurs die kritiek hebben op de interpretatie van de islam als homo-onvriendelijk. Zij laten een ander licht op de islam schijnen vanuit het oogpunt van seksuele diversiteit: een visie waarin de islam en ruimte voor seksuele diversiteit samengaan. Zie bijvoorbeeld het werk van Hendricks (2010) of het boek van Omar Nahas uit 2001 ‘Islam en homoseksualiteit’ waarin de mogelijkheden worden beschreven die de Koran en andere islamitische

bronnen bieden voor een toleranter houding ten opzichte van homoseksualiteit. Ook is er een recente historische studie van Ludovic-Mohamed Zahed die beschrijft dat de islam niet inherent homofobisch of transfobisch is (2020).

2.3.6. Christelijk-apologetische kritiek

Kritiek op de islam als religie kan ook gebeuren vanuit het perspectief van andere religies. Dit heet Christelijk-apologetische kritiek en heeft vaak te maken met religieuze waarheidsclaims en het idee dat bijvoorbeeld het Christendom de enige ‘ware’ religie is. Kritiek op de islam heeft dan theologische gronden en kan zich uitten in de houding dat islam een ‘valse’ religie is met een ‘valse’ profeet (Reitsma, 2014). Christelijke apologetiek is een wetenschappelijk vak dat doorgaans aan Nederlandse theologie-opleidingen gedoceerd wordt, maar kan ook plaatsvinden in een kerkelijke context of in de context van Christelijke-evangelische bewegingen (zie bijvoorbeeld [hier](#) en [hier](#)). Christelijk-apologetische kritiek kan samengaan met islamofobe en anti-moslimracistische denkbeelden, bijvoorbeeld als moslims afgeschilderd worden als inherent kwaad, demonisch, satanisch of als de *antichrist* (Kidd, 2009).

2.3.7. Kritiek vanuit bio-ethisch perspectief

Religiekritiek kan komen vanuit bio-ethische standpunten. Bio-ethiek houdt zich bezig met ethische kwesties rondom menselijke en dierlijke gezondheid, welzijn en waardigheid (Hottois, 2015). Een voorbeeld is het debat rondom ritueel slachten waarin tegenstanders beargumenteren dat dit het welzijn van dieren aantast en daarom verboden moet worden (Van den Hazel, 2020; Wills, 2020). Er is een hevig debat gaande over het verbod op religieus slachten (zie bijvoorbeeld Reich & Harpaz, 2022), maar duidelijk is in ieder geval dat dit een vorm is van kritiek van religie. Een ander voorbeeld betreft de kwestie rondom abortus. Alhoewel volgens veel joden, christenen en moslims abortus verboden

is (Khorfan & Padela, 2010; Stephens et al., 2010, Brockopp, 2008), bestaan er verschillende meningen onder hedendaagse islamitische geleerden over of en wanneer abortus eventueel toegestaan is in het licht van de moderne wetenschap (Ghaly, 2012). Er bestaan verschillende (religieuze) opvattingen over extreme omstandigheden, bijvoorbeeld in het geval van zwangerschap na verkrachting. Sommige religieuze interpretaties en stromingen verbieden zelfs onder die extreme omstandigheden abortus (Stephens, 2010). Vanuit bio-ethisch perspectief en het idee van menselijke waardigheid kan kritiek hierop een vorm van religiekritiek zijn (Castuera, 2017).

Paragraaf 2.3. In het kort:

Kritiek op de islam kan komen uit verschillende hoeken, los van of deze kritiek terecht is of niet. Allereerst gaat het om kritiek vanuit moslims zelf: dat is vaak intra-religieuze of intergenerationele kritiek. Ten tweede kan de kritiek ook komen vanuit mensen die een andere of geen religie aanhangen: het gaat dan onder meer om (seculier) liberale kritiek, feministische kritiek of kritiek op de omgang met seksualiteit (en in het bijzonder lhbt+ negativiteit) of kritiek vanuit een bio-ethisch perspectief. Echter, al deze kritiek kan uiteraard ook vanuit moslims zelf komen; zo zijn er diverse moslimfeministen die een feministische visie op de islam voorstaan. Vanuit christelijk hoek kan het gaan om christelijk-apologetische kritiek: theologisch geïnspireerde religiekritiek op de islam, vanuit het perspectief van religieuze waarheidsclaims en het idee dat het Christendom de enige 'ware' religie is.

2.4. Islamkritiek in de West-Europese context

Kritiek op de islam komt in Nederland zowel vanuit linkse als rechtse politieke veel voor (Van der Brug et al. 2009). Uit een analyse van de gesprekken in het parlement en de media (van 1995 tot 2004) komt naar voren dat de islam steeds vaker wordt afgeschilderd als een gevaar voor de samenleving en dat er veel kritiek is op de onderdrukte positie die vrouwen zouden innemen in de islam (Roggeband & Vliegthart, 2007). Niet alleen in Nederland krijgt de islam veel kritiek maar ook bijvoorbeeld in Frankrijk waar de president heeft gesteld dat de islam in een crisis zou verkeren (Taihuttu, 2021).

Kritiek op de islam komt veel meer voor dan kritiek op andere religies. Uit een kwantitatieve analyse van partijprogramma's en Facebookberichten van politieke partijen uit West-Europa komt naar voren dat terwijl de islam vooral negatief geframed wordt, het christendom juist positief geframed wordt (Schwörer & Romero-Vidal, 2020). Uit een kwalitatieve contentanalyse van partijprogramma's van rechts-extremistische partijen in verschillende Europese landen waaronder Nederland, komt in lijn daarmee naar voren dat de islam wordt afgeschilderd als bedreiging en het christendom juist wordt geprezen voor zaken als tolerantie en individualiteit. Terwijl daarbij niet wordt verwezen naar een theologische basis (Peker, 2022). In een andere, kwalitatieve, analyse van het materiaal van rechts-extremistische partijen in verschillende Europese landen wordt hetzelfde geconcludeerd en gesteld: dat vrouwenrechten en lhbt+ rechten worden afgeschilderd als passend bij het christendom maar niet bij de islam. Daarmee wordt de lange historie van intolerantie ten aanzien van feminisme en niet-hetero's in het christendom genegeerd (Duina & Carson, 2020).

De islam krijgt in het bijzonder veel kritiek op dat het de vrouwenrechten en lhbt+ rechten zou bedreigen (De Lange & Mügge; 2015; Spierings, 2020). Maar de vraag is in hoeverre die kritiek terecht is. In werkelijkheid blijkt dat juist de stemmers op een rechts-extremistisch partij in Nederland vrij negatief zijn over homoseksualiteit (Keuzenkamp & Kuypers, 2013). Wanneer mensen positiever zijn over homoseksualiteit, stemmen ze juist minder vaak ze op extreemrechtse partijen (Spierings & Glas, 2021). Dat er vaak gemeten wordt met twee maten blijkt ook uit een experimentele studie onder Belgen en Fransen (die zelf geen moslim zijn): hierin zien we dat mensen meer bereid zijn om iemand te helpen die protesteert tegen het openstellen van het huwelijk voor paren van gelijk geslacht wanneer deze persoon geen moslim is dan wanneer deze persoon wel moslim is (Van der Noll, et al. 2018). Homofobie lijkt dus bij niet-moslims minder erg te worden gevonden dan bij moslims.

Kritiek op de islam lijkt daarmee in de West-Europese samenleving vaak niet alleen puur religiekritiek te zijn: verschillende sociologische analyses in West-Europese samenlevingen beargumenteren dat de islam veel kritiek krijgt omdat kritiek op de islam samenhangt met de positie van moslims in de samenleving die zich moeten aanpassen aan de seculiere samenleving. Kritiek ten aanzien van de islam zou vaak worden gegeven vanuit een integratieperspectief, zo wordt beargumenteerd Mausen (2014). Hierbij wordt als voorbeeld verwezen naar een commentaar vanuit de redactie van een Deense krant die de Muhammed cartoons zag als een manier om Moslims juist te includeren. Als je geïntegreerd bent, dan kan je religie tegen kritiek, lijkt de gedachte (zie Amir-Moazami 2022). Ook in een ander artikel waarin specifiek wordt gekeken naar humor zien we dit terug: moslims zouden moeten kunnen lachen om kritiek en grappen over hun religie, zo komt naar voren uit een analyse van onder meer media-uitspraken naar aanleiding van de cartoons (Kuipers, 2011). Ook in

Frankrijk is aangetoond dat er veel kritiek op de islam is omdat het idee heerst dat dit niet verenigbaar zou zijn met de principes van de republiek (Brunn, 2016). In Noorwegen wordt door verschillende politieke partijen gesteld dat moslims niet kunnen integreren omdat ze moeite zouden hebben met de vrijheid van meningsuiting. Moslims zouden daarom zijn uitgedaagd door deze partijen met de bedoeling om te laten zien dat de islam niet zou passen bij de samenleving (Mårtensson, 2014).

Kritiek op de islam lijkt niet los te kunnen worden gezien van de minderheidspositie die moslims innemen in West-Europese samenleving. Het lijkt niet alleen puur religiekritiek te zijn maar ook een manier waarop de niet-islamitische meerderheid wil aangeven hoe de islamitische minderheden zich zouden moeten gedragen.

Paragraaf 2.4. In het kort:

De islam krijgt in het westen (zoals Nederland) meer kritiek dan andere religies. Het lijkt niet alleen puur religiekritiek te zijn, gezien het gevonden gegeven dat het christendom niet op dezelfde manier wordt bekritiseerd. Het lijkt een manier om de ongelijke verhouding tussen moslims en niet-moslims, waarbij moslims zich moeten aanpassen aan de niet-moslims, in stand te houden en te bevestigen.

3

Het verschil tussen islamkritiek en anti-moslimracisme

In het eerste hoofdstuk hebben we beschreven wat de discriminatie is die moslims treft. Naar voren is gekomen dat moslims als groep geracialiseerd worden. Dat betekent dat zij op basis van een combinatie van religie, uiterlijke kenmerken en afkomst structureel worden gediscrimineerd en achtergesteld worden in deze samenleving. Ook hebben we gezien dat racisme heden ten dage vaak verhuld wordt waardoor het lastig te herkennen kan zijn. In het tweede hoofdstuk hebben we beschreven wat kritiek op een religie inhoudt. Omdat anti-moslimracisme lastig te herkennen kan zijn en kan worden verward met religiekritiek, beschrijven we in dit hoofdstuk studies die hebben onderzocht of het mogelijk is een empirisch onderscheid te maken tussen discriminatie en racisme ten aanzien van moslims enerzijds en kritiek op de religie de islam, anderzijds.

3.1. Een meetinstrument voor het verschil tussen islamkritiek en moslimdiscriminatie

Er zijn nauwelijks meetinstrumenten om islamkritiek en moslimdiscriminatie te onderscheiden. Er is alleen een meetinstrument van Imhoff en Recker (2012) gevonden. Hierin wordt het onderscheid gemaakt tussen *Islamprejudice* (vooroordelen tegen moslims) en *Secular islam critique* (seculiere islam kritiek). Er is bewijs gevonden dat dit verschillende concepten zijn die gepaard gaan met verschillende onderliggende attitudes. In de paraaf hierna leggen we het

verschil volgens dit meetinstrument uit en beschrijven we welk bewijs er is dat dit meetinstrument betrouwbaar is.

3.1.1. Vooroordelen ten aanzien van moslims

Islamprejudice wordt volgens dit meetinstrument gekenmerkt door de volgende elementen en opvattingen:

1. De islam zien als één groot zelfde niet-progressief blok. Een stelling die daar bijvoorbeeld bij hoort is: 'De islamitische wereld is achterlijk en reageert niet op nieuwe realiteiten.'
2. De islam zien als geheel en compleet anders dan van zichzelf en/of die van het eigen land. Een stelling die daar bijvoorbeeld bij hoort is: 'Moslimculturen hebben zulke fundamenteel verschillende waarden, dat deze moeilijk te identificeren zijn als gemeenschappelijke doelen of idealen.' Het gaat hier niet om het afwijzen van bepaalde praktijken, normen of waarden vanuit de islam maar om te stellen dat de islam altijd fundamenteel verschilt met de normen en waarden in het eigen land en nooit verenigbaar is daarmee.
3. De islam beschouwen als gewelddadig. Een stelling die daar bijvoorbeeld bij hoort is: 'Ik denk dat de islamitische religie en haar agressieve kanten haar vatbaar maken voor nabijheid van terrorisme.'
4. De islam zien als politieke ideologie. Een stelling die daar bijvoorbeeld bij hoort is: 'De islam is een politieke ideologie die wordt gebruikt om politieke en militaire doelen te dienen.'

5. Het standaard afwijzen van elke kritiek die vanuit de islam komt. Een stelling die daar bijvoorbeeld bij hoort is: ‘Elke kritiek op het Westen die door vertegenwoordigers van de islam naar voren wordt gebracht, is onterecht.’
6. Het vergoelijken van discriminatie van moslims. Een stelling die daar bijvoorbeeld bij hoort is: ‘Het is volkomen legitiem om moslims uit te sluiten van bepaalde sleutelposities omdat onze samenleving wezenlijk christelijk is.’
7. Het accepteren van anti-moslimvijandigheid. Een stelling die daar bijvoorbeeld bij hoort is: ‘Tegenwoordig is het niet ongewoon om moslims te wantrouwen.’

Deze kenmerken verwijzen naar een houding waarin alles wat voortkomt uit de islam en/of afkomstig is van moslims, per definitie verkeerd is. Op deze manier sluit deze schaal nauw aan bij wat de *American Psychological Association* (APA, z.d.) stelt dat prejudice is een negatieve houding is naar een groep mensen (of individu). Omdat iemand moslim is of omdat het de islam is of daar uit voortkomt, wordt diens mening beoordeeld als verkeerd, ongeacht wat die mening is. Het gaat bij deze kenmerken dus niet over wat wel of niet waar zou zijn over de islam of moslims; prejudice ten aanzien van moslims is niet simpelweg onjuiste opvattingen over de islam maar gaat om een algehele negatieve houding naar moslims of de islam en alles wat daaruit voorkomt. De definitie van islamprejudice van Imhoff & Recker (2012) sluit goed aan bij de in hoofdstuk 1 beschreven definitie van Feldman en Stocker (2019) over islamofobisch denken. Ook hier gaat het onder meer om de islam zien als één monolithisch geheel, volledig anders en met conflicterende waarden en als een politieke ideologie met militaire doeleinden (een ‘vijfde colonne’).

Mensen die hoog scoren op deze schaal van vooroordelen tegen moslims, hebben sterkere bewuste en onbewuste vooroordelen ten aanzien van moslims (Imhoff & Recker, 2012). Ze hebben bijvoorbeeld onbewust een sterke associatie tussen ‘moslims’ en ‘bedreiging’. Mensen die hoog scoren op deze schaal, zijn ook tegen de bouw van een moskee en willen dus ook in de praktijk dat moslims geen gelijke rechten in vergelijking met andere gelovigen (Imhoff & Recker, 2012). Wanneer we kijken naar de definitie van discriminatie zoals gegeven in hoofdstuk 1 (onterecht onderscheid maken of breder: negatief behandelen op persoonskenmerken zoals afkomst en godsdienst) betekent dit dat de schaal van Imhoff en Recker (2012) een duidelijke voorspeller is van de bereidheid tot discrimineren van moslims; om hen anders (negatiever) te behandelen dan andere religieuze groepen.

Mensen die hoog scoren zijn ook vaak ‘rechts autoriteit’ ingesteld (*right wing authoritarianism*, afgekort RWA) (Imhoff & Recker, 2012). Dit betekent dat zij een wereldbeeld hebben waarbij uitgegaan wordt van ‘behoudendheid’; de dingen moeten zo blijven zoals ze zijn en waarin het belangrijk is autoriteiten te gehoorzamen (Altemeyer, 1998; Heaven, Ciarrochi, & Leeson, 2011; Sibley & Duckitt, 2008). Hoog scoren op RWA gaat doorgaans gepaard met meer vooroordelen onder meer ten aanzien van moslims en ditzelfde geldt voor mensen die hoog scoren op wat heet *Social Dominance Orientation* (SDO) (Dunwoody & McFarland, 2018; Granger, et al. 2022; Tartaglia, Rollero, Bergagna, 2019; Wilson 2019). Deze mensen gaan uit van een wereldbeeld waarin er hiërarchieën moeten zijn tussen verschillende (onder andere etnische en religieuze) groepen en zij geloven in een wereldorde waarin dominante groepen de baas zijn (Anderson & Ferguson, 2018; Ekehammar, Akrami, Gylje & Zakrisson, 2004; Pratto, et al. 1994; Sibley en Duckitt; 2008; Sidanius & Pratto, 2004; Whitley, 1999). Mensen die uitgaan van sociale dominantie zijn bezig hun geprivilegi-

eerde positie te behouden en zijn competitief ingesteld om te zorgen dat ze in de dominante positie blijven (Heaven, Ciarrochi, & Leeson, 2011). Zoals te verwachten blijkt uit de studie van Imhoff & Recker, (2012) dat mensen die hoog scoren op SDO, ook hoog scoren op de schaal van islamprejudice. Ook dat is een aanwijzing dat deze schaal een betrouwbare voorspelling geeft van discriminerend gedrag. Dit wordt bevestigd door andere studies: algeheel blijkt dat mensen die sterke vooroordelen hebben ten aanzien van moslims ook vaak sterk(er) autoritair ingesteld zijn (bijvoorbeeld gemeten via RWA) en/of hoog scoren op SDO (Dunwoody & McFarland, 2018; Granger, et al. 2022; Tartaglia, Rollero, Bergagna, 2019; Uenal, 2016; Wilson, 2019). Dat is een aanwijzing dat de schaal islamprejudice van Imhoff & Recker (2012) betrouwbaar is.

Niks tegen moslims, maar wel een tegenstander van de islam?

In deze indeling van Imhoff & Recker (2012) wordt er geen onderscheid gemaakt tussen of je negatief oordeelt over moslims of over de islam. Bij beide gaat het om vooroordelen ten aanzien van moslims. Dit sluit aan bij een analyse van anti-islamteksten uit de politiek in Nederland uit 2012 (De Ruiter, 2012). Hierin wordt uiteengezet dat zeggen dat je alleen de (gehele) islam afwijst maar niet moslims zelf, een kunstmatig onderscheid is dat in de praktijk niet werkt. Dit omdat in dit anti-islam vertoog wordt gesteld dat moslims de Koran en hun profeet niet meer moeten volgen want die worden gezien als algeheel verkeerd. Maar de Koran en de profeet volgen is feitelijk de kern van de religie van moslims dus dit betekent dat moslims geen moslims meer mogen zijn (De Ruijter, 2012). Dat een expliciete anti-islamhouding gepaard gaat met een anti-moslimhouding, komt naar voren uit analyses van politieke vertogen in Zwitserland rondom het minarettenverbod (Cheng, 2015), uit een analyse van de teksten van de anti-islam beweging in Noorwegen en het manifest van de terrorist Breivik (Berntzen & Sandberg, 2014) en uit een analyse van de teksten

die werden geplaatst met de hashtag #StopIslam op Instagram (Civita, Romero-Rodríguez, Civita, 2020). In lijn hiermee wordt in de studie van Nederlandse anti-islam teksten geconcludeerd dat zo'n duidelijk anti-islam vertoog de islam neerzet als per definitie gewelddadig. Dat dit geen anti-moslimhouding voortbrengt kan niet ontkend worden, omdat geweld immers gepleegd wordt door mensen en niet door religie of ideologie.. Moslims worden dus wel degelijk schuldig bevonden in deze anti-islamteksten (De Ruiter, 2012). Een onderscheid maken tussen 'ik ben wel tegen de islam maar niet tegen moslims' snijdt dus in de praktijk geen hout (De Ruiter, 2012). Uit verschillende empirische studies blijkt dat het afkeuren van de (gehele) islam dan ook vaak hand in hand gaat met een negatieve houding naar moslims (Burke, Diba, Antonopoulos, 2020; Cheng, 2015; Yendell & Pickel, 2020). In een van deze studies (over anti-moslim-opvattingen in Oost Duitsland) wordt geconcludeerd dat het belangrijk is om anti-moslimhoudingen niet te bagatelliseren als slechts kritiek op de islam. De houdingen zijn duidelijk gericht tegen één sociale groep, en uiteindelijk tegen moslims als individuen, zo wordt geconcludeerd (Yendell) & Pickel, 2020). In een analyse van de teksten van politieke partijen in een andere Nederlandse studie wordt ook gesteld dat dit onderscheid tussen wel tegen de islam zijn maar niet tegen moslims zijn waarschijnlijk vooral een manier is om niet beschuldigd te worden van discriminatie (Verkuyten, 2013). Kortom: het maakt niet uit of je bijvoorbeeld zegt 'de islam is gewelddadig' of 'moslims zijn gewelddadig'; bij beide gaat het om een vooroordeel ten aanzien van moslims.

3.1.2. Islamkritiek: kenmerken volgens het meetinstrument

Islam-kritiek is volgens het meetinstrument van Imhoff en Recker (2012) van een andere orde dan vooroordelen tegen moslims (zoals hierboven beschreven) en herkenbaar aan de volgende type factoren en bijbehorende opvattingen:

1. *Kritiek op de relatie tussen religie en staat.* Een opvatting die daar bijvoorbeeld bij hoort is: ‘Het is een schandaal dat als in sommige landen de religieuze regels van de islam niet worden nageleefd dit resulteert in straf.’
2. *Kritiek op gender relaties.* Een opvatting die daar bijvoorbeeld bij hoort is: ‘Alhoewel sommige vrouwen vrijwillig een sluier dragen, mag niet worden genegeerd dat sommige vrouwen deze gedwongen moeten dragen.’
3. *Het hechten aan universele waarden en afwijzen van cultuurrelativisme.* Een opvatting die daar bijvoorbeeld bij hoort is: ‘De term islamofobie kan worden misbruikt om alle moslims het gevoel te geven dat ze slachtoffer zijn. Islamofobie kan een noodzakelijk conflict voorkomen tussen gematigde en fundamentalistische facties van de gemeenschap.’
4. *Kritiek op islamitische (orthodoxe) fundamentalisten.* Denk aan kritiek op bijvoorbeeld de Taliban. Een opvatting die daar bijvoorbeeld bij hoort is: ‘We moeten liberale moslims steunen die afstand nemen van fundamentalistische interpretaties van de islam.’
5. *Algemene seculiere overtuiging ten opzichte van alle religies, niet specifiek de islam.* Een opvatting die daar bijvoorbeeld bij hoort is: ‘Universele mensenrechten en bepaalde wettelijke normen moeten altijd boven religieuze regels staan.’

In deze indeling van Imhoff en Recker (2012) is kritiek hebben op bijvoorbeeld de slechte positie van homo- en biseksuele personen in bijvoorbeeld een land waar de islam de religie is van de meerderheid, zoals in Afghanistan, géén vorm van vooroordelen of discriminatie ten aanzien van moslims. Hetzelfde geldt voor het aanklaarten, agenderen en bekritisieren van de slechtere positie van vrouwen en meisjes in Afghanistan of van de positie van christenen en atheïsten in islamitische landen. Kritiek daarop kan niet weggezet worden als vooroordelen, moslimdiscriminatie, islamofobie of anti-moslimracisme. Die kritiek

gaat er namelijk niet vanuit dat alles vanuit de islam of moslims per definitie verkeerd is en het vraagt ook niet van moslims om geen moslim meer te zijn. Als een islamitische vrouw bijvoorbeeld een gelijkwaardige positie claimt ten aanzien van mannen, dan zal degene die spreekt vanuit islamkritiek dit toejuichen terwijl degene die vooroordelen heeft ten aanzien van moslims, de vrouw nog steeds negatief beoordelen; moslims kunnen het in de ogen van mensen die hoog scoren op islamprejudice zolang zij moslim zijn, vrijwel nooit goed doen terwijl dat niet geval is bij mensen die islamkritiek uiten.

In deze indeling van Imhoff en Recker (2012) gaat het niet om objectieve waarheden versus onwaarheden; ook islamkritiek kan iemand baseren op een niet (helemaal) juist beeld van bijvoorbeeld de behandeling van vrouwen of christenen in een land waar overwegend moslims wonen. Kritiek op een bepaalde situatie of praktijk hoeft dus niet eerst objectief aangetoond te zijn.

Er is geen relatie tussen hoog scoren op deze religiekritiek schaal en de andere schaal over het hebben van sterke bewuste of onbewuste vooroordelen tegen moslims (Imhoff & Recker, 2012). Mensen die hoog scoren op de schaal over kritiek op de islam, zijn niet per definitie tegen de bouw van een moskee en willen in de praktijk dat moslims gelijke rechten hebben als andere gelovigen. Anders dan bij mensen die hoog scoren op islamprejudice zijn mensen die dus sterk scoren op deze schaal van islamkritiek juist vaak niet rechts autoritair ingesteld (right wing authoritarianism, afgekort RWA) (Imhoff & Recker, 2012).

In een onderzoek van Soral, Liu en Bilewicz (2020) is het onderscheid dat Imhoff en Recker (2012) maken bevestigd; uit een longitudinale studie in Polen bleek dat mensen die veel sociale media gebruiken, hatespeech naar moslims vaker gaan normaliseren en zij ontwikkelen vaker islamprejudice ofwel vooroordelen

tegen moslims. Maar het is niet zo dat deze mensen hun seculiere islamkritiek ook toeneemt. Beide concepten zijn duidelijk verschillend, aldus het onderzoek van Soral (2020): islamprejudice gaat dus echt over de vooroordelen ten aanzien van moslims en is zoals we eerder zagen een schaal die de bereidheid tot discriminatie naar moslims voorspelt terwijl islamkritiek dat niet doet.

Samenhang met religiekritiek

In hoofdstuk 2 beschreven we dat religiekritiek vaak gaat om kritiek op religieuze praktijken, op specifieke religieuze ideeën uit een geloofstraditie, op religieuze figuren en instituten of op het idee van religie als zodanig. Die praktijken zijn duidelijk herkenbaar in deze indeling: kritiek op gender relaties (nummer 2 in de indeling van Imhoff en Recker, 2012) en kritiek op fundamentalisten (nummer 3) zijn te beschouwen als kritiek op bepaalde praktijken die spelen onder een bepaald deel van de moslims. Kritiek op religieuze instituten is in de indeling van Imhoff en Recker (2012) ook terug te vinden in de zin van kritiek op de relatie tussen kerk en staat (nummer 1). Het hechten aan universele waarden (nummer 4) kan worden gezien als kritiek op religieuze ideeën maar ook als een kritiek op religie an sich. Een algemene seculiere overtuiging (nummer 5) kan worden beschouwd als kritiek op het idee van religie an sich.

In de indeling van Imhoff en Recker (2012) zijn tevens de perspectieven herkenbaar waar vanuit religiekritiek kan worden gegeven zoals beschreven in hoofdstuk 2:

- Kenmerk 1 (kritiek op de relatie tussen religie en staat) is een vorm van (seculier) liberale kritiek
- Kenmerk 2 (kritiek op genderrelaties) is een vorm van feministische kritiek

- Kenmerk 3 (het afwijzen van cultuurrelativisme) is een vorm van (seculier) liberale kritiek maar kan ook kritiek zijn vanuit een bio-etnisch perspectief
- Kenmerk 4 (kritiek op islam fundamentalisten) kan een vorm van (seculier) liberale kritiek maar mogelijk ook van feministische kritiek of kritiek op lhbti+ negativiteit of kritiek vanuit bio-ethische perspectief
- Kenmerk 5 (algemene seculiere overtuiging ten opzichte van alle religies, niet specifiek de islam) is een vorm van (seculier) liberale kritiek.

Dat betekent dat in de indeling van Imhoff en Recker (2012) met name religiekritiek wordt beschreven als kritiek vanuit (seculier) liberale hoek, feministische hoek, kritiek op lhbti+ negativiteit en kritiek vanuit bio-etnisch perspectief. Mogelijk zou de lijst van Imhoff en Recker (2012) nog uitgebreid kunnen worden met voorbeelden van religiekritiek vanuit intra-religieuze hoek, intergenerationele hoek en kritiek vanuit christelijk-apologetische opvattingen zoals beschreven in hoofdstuk 2. Dat ontstaat er nog een completer beeld van religiekritiek.

Paragraaf 3.1. In het kort:

Een meetinstrument van Imhoff en Recker (2012) maakt een onderscheid tussen vooroordelen ten aanzien van moslims (islamprejudice) en kritiek op de religie islam. Voor ieder concept worden kenmerken beschreven. Deze indeling en kenmerken sluiten aan bij de empirische literatuur en deze indeling lijkt dan ook betrouwbaar.

3.2. Verschil tussen islamkritiek en moslimdiscriminatie in de praktijk

In de opvattingen, denkbeelden en gevoelens van mensen (hun houding) is er volgens het meetinstrument van Imhoff en Recker (2012) een onderscheid te maken tussen kritiek geven op de islam als religie enerzijds en vooroordelen hebben ten aanzien van moslims anderzijds. In het handelen van mensen kan dit onderscheid echter soms moeilijker te maken zijn. De afkeuring van een bepaalde (religieuze of culturele) praktijk kan in de praktijk te maken hebben met enerzijds vooroordelen naar moslims maar anderzijds ook voortkomen uit bepaalde waarden, normen, principes en opvattingen; ofwel vanuit religiekritiek (Verkuyten, Yogeeswaran, Adelman, 2020). Om na te gaan of dit klopt en hier meer inzicht in te krijgen worden hieronder de resultaten van empirische studies beschreven die hebben onderzocht of bij het handelen (gedrag) van niet-moslims naar moslims toe een onderscheid is te maken naar verschillende houdingen (religiekritiek of juist vooroordelen) die ten grondslag liggen aan dat handelen.

Allereerst is door eerder onderzoek getest of het al dan niet steunen van acties vanuit moslims door niet-moslims minder gebeurt vanwege de doelen die zij vanuit hun religie met de acties nastreven of gewoon omdat zij moslims zijn. In het eerste geval zou het meer een soort van islamkritiek zijn dat mensen motiveert, in het tweede gaat het duidelijk om *prejudice* ofwel vooroordelen. Het onderzoek laat zien dat moslims met name minder gesteund worden in hun acties (bijvoorbeeld protesteren tegen een hoofddoekverbod) omdat niet-moslims het niet eens zijn met de doelen die zij nastreven (Van der Noll 2018). Echter, tegelijkertijd toont deze studie aan dat niet-moslims die dezelfde doelen nastreven en meedoen aan dezelfde actie (bijvoorbeeld protesteren tegen het openstellen van huwelijk voor paren van gelijk geslacht),

meer steun ontvangen dan moslims die dat doen. Niet-moslims beoordelen acties van moslims dus niet alleen op de inhoud maar ook puur en alleen op het feit dat zij moslim zijn (Van der Noll, 2018). Dit komt overeen met een studie onder Nederlanders en Duitsers waaruit blijkt dat bepaalde praktijken, zoals het geven van godsdienstles op scholen of dragen van zichtbare religieuze symbolen door een deel van de Nederlanders en Duitsers, bij alle religies (joods, christelijk of moslim) worden afgekeurd. Maar er is ook een deel van de Nederlanders en Duitsers dat deze praktijken alleen afkeurt wanneer het gebeurt door moslims en niet bij christenen of joden. In dat laatste geval is er duidelijk sprake van vooroordelen, in eerste is er mogelijk sprake van religiekritiek (Van Dangubić, Yogeeswaran, Verkuyten & Sibley, 2022). In lijn hiermee zijn de bevindingen dat negatieve gevoelens ten aanzien van moslims, voor een groot deel zijn te verklaren door vooroordelen enerzijds (zo'n 55%) en anderzijds door het aanhangen van universele mensenrechten en die boven het belang van religie stellen (Elchardus & Spruyt, 2014). Het laatste kan worden gezien als religiekritiek.

Er zijn dus mensen die sommige praktijken van moslims afkeuren vanwege bepaalde principes maar er zijn ook mensen die vrijwel alles van moslims afkeuren (Adelman & Verkuyten, 2019). De eerste groep kan zowel impliciete als expliciete vooroordelen hebben over moslims. In lijn hiermee is een onderzoek van Saroglou (2009) waaruit naar voren komt dat tegenstanders van het dragen van een hoofddoek juist weinig op hebben met universele waarden maar vooral (met name subtiele) vooroordelen hebben ten aanzien van moslims en niet-moslims met een migratieachtergrond in een islamitisch land. Uit een onderzoek van Bilodeau, Turgeon, White en Henderson (2018) komt iets vergelijkbaar naar voren: je hebt enerzijds mensen die alleen zichtbare symbolen van moslims afkeuren en deze groep heeft ook sterke vooroordelen naar moslims

en ervaren moslims als een bedreiging en anderzijds heb je mensen die ieder zichtbaar religieus symbool afkeuren. Deze laatste groep wordt sterker gemotiveerd door normen en waarden met betrekking tot secularisme. Toch was bij allemaal in enige mate een negatieve houding ten aanzien van moslims te bekennen. Alhoewel er dus een duidelijke groep is die handelt vanuit vooroordelen en een groep die handelt vanuit principes, kunnen vooroordelen toch ook een rol spelen bij die laatste groep. In lijn hiermee: in een studie van niet-moslimse Britten zien we dat deze groep met name negatieve gevoelens heeft over moslims wanneer het gaat om moslims die kunnen worden beschouwd als ‘radicaal’: als een groep die vindt dat de Koran belangrijker is dan de Britse wet (Helbling & Traunmüller, 2020). Dat lijkt te duiden op religiekritiek: de inhoud van hoe religie wordt vormgegeven lijkt er wel degelijk toe te doen. Echter, tegelijkertijd spelen er vooroordelen want met eenzelfde mate van religiositeit worden Britse moslims toch net een tikje positiever gezien dan Britse christenen (Helbling & Traunmüller, 2020).

Paragraaf 3.2. In het kort:

Er is een onderscheid aangetoond tussen mensen die commentaar hebben op praktijken van moslims vanuit religiekritiek enerzijds en mensen die commentaar hebben op deze praktijk vanuit vooroordelen anderzijds. Echter ook bij de eerste groep kunnen vooroordelen (onbewust) een rol spelen.

Conclusies en samenvatting

De discriminatie van moslims is in Nederland een groot probleem. Een knelpunt is hierbij dat er regelmatig verwarring of discussie bestaat over wanneer iets kritiek op de islam betreft en wanneer iets discriminatie van moslims betreft. Religiekritiek (op welke religie dan ook) mag er uiteraard zijn in een democratische samenleving, maar discriminatie niet. Daarom is het belangrijk om meer zicht te hebben op wat het een en wat het ander is. Op basis daarvan hebben we een handreiking gemaakt voor docenten met praktische handvaten.

Onze hoofdvraag van deze verkennende studie is: Wat is het verschil tussen islamkritiek en moslimdiscriminatie?

Deelvragen zijn:

1. Wat is moslimdiscriminatie en wat is islamofobie?
2. Wat is kritiek op de islam?
3. Wat is uit empirisch wetenschappelijk onderzoek bekend over de verschillen tussen beide fenomenen?⁷

We hebben een literatuuronderzoek gedaan waarbij de focus lag op de sociaal-wetenschappelijke empirische studies. Alleen voor het stuk over definities (Wat is racisme? Wat is moslimdiscriminatie? Wat is religiekritiek?) gebruikten we

meer beschouwende studies. Voor dit deel gebruikten we naast peer-reviewed studies ter aanvulling boeken en artikelen van auteurs die veel peer-reviewed publiceren. Uiteindelijk maakten we voor deze verkennende studie gebruik van bijna 250 bronnen. Hieronder beantwoorden we beknopt de onderzoeksvragen.

Antwoord vraag 1: Wat is discriminatie tegen moslims en wat is islamofobie?

Discriminatie betekent iemand anders behandelen, achterstellen of uitsluiten vanwege bijvoorbeeld diens afkomst, religie, huidskleur of andere persoonlijke kenmerken. Zowel impliciete (meer automatische, onbewuste) als expliciete vooroordelen en stereotypen zijn een voorspeller van discriminatie of anderszins negatieve bejegening van een bepaalde groep. Daarnaast spelen sociale normen een rol in het ontstaan en in stand houden van anti-moslimdiscriminatie: dat betekent dat wanneer mensen denken dat andere mensen een bepaalde groep discrimineren (of juist niet), dat zij meer geneigd zijn om dat zelf dan ook te doen. Discriminatie is dus ook duidelijk niet een individueel probleem maar een maatschappelijk probleem.

Islamofobie is een term die zowel vroeger als nu wordt gebruikt en in empirische onderzoek meestal verwijst naar een negatieve houding (vooroordelen en stereotypen) van mensen ten aanzien van de islam en moslims. De nadruk ligt

⁷ Niet meegenomen in dit onderzoek is de juridische situatie; uitgangspunt in dit rapport in sociaal wetenschappelijk onderzoek. Wat juristen dus discriminatie vinden en wat religiekritiek is een ander thema dat zeer complex is en daarom hier buiten beschouwing is gelaten.

met deze term op angst voor moslims. Islamofobie wordt soms ook beschreven in termen van gedrag en er is een duidelijke relatie tussen een negatieve houding (waaronder angstgevoelens) hebben en negatief gedrag (discriminatie) naar moslims. Er is echter kritiek op de term onder meer omdat het een idee kan geven dat een negatieve houding ten aanzien van moslims alleen wordt vormgegeven door angst. Om die reden worden ook andere termen gebruikt, zoals *moslimdiscriminatie* en *anti-moslimracisme*. De laatste term lijkt beter te passen dan de term *islamofobie* en *moslimdiscriminatie* omdat (a) de term racisme naar een systeem verwijst van ongelijkheid in de samenleving op tal van terreinen en duidelijk maakt dat het niet gaat om slechts incidenten en (b) omdat moslims vaak *geracialiseerd* worden als groep: of je nu daadwerkelijk moslim bent of niet, zodra je een bepaald uiterlijk hebt en/of uit een land komt waar moslims in de meerderheid zijn, loop je het risico gediscrimineerd te worden vanwege je (vermeende) moslim zijn.

Alhoewel er sprake lijkt te zijn van anti-moslimracisme in de samenleving, wordt dat niet altijd herkend. Onder meer omdat er termen worden gebruikt ten aanzien van moslims die niet gaan over 'ras' maar over cultuur. Racisme gaat echter over een groep mensen minderwaardig achten en systematisch achterstellen en dat geldt niet alleen op grond van vermeend 'ras' maar ook op basis van termen als etniciteit, cultuur of religie.

Antwoord vraag 2: Wat is kritiek op de islam?

Religie kan worden omschreven als 'een systeem van overtuigingen en praktijken, op basis van een groep mensen dat worstelt met de uiteindelijke problemen van het menselijke leven.' De kernelementen van religie zijn (1) geduide werkelijkheden (naast de tastbare empirische werkelijkheid wordt aangenomen dat er nog een andere werkelijkheid bestaat), (2) geduide erva-

ringen (bijzonder ervaringen die gelovigen als religieus of bovennatuurlijk duiden) en (3) religieus geduide normen (religies hebben vaak ideeën over geboden en verboden, normen en regels). Mensen die kritisch naar religie kijken kunnen kritiek daarop hebben, maar ook op hoe er vorm wordt gegeven aan religie. Doorgaans gaat het om kritiek op (1) religieuze praktijken, (2) op specifieke religieuze ideeën uit een geloofstraditie en (3) op religieuze figuren en instituten of (4) op het idee van religie an sich.

Kritiek op de islam kan komen uit verschillende hoeken. We hebben in dit rapport niet onderzocht of deze kritiek terecht is of niet, maar hebben wel een ordening gemaakt van deze kritiek. Allereerst gaat het om kritiek vanuit moslims zelf: dan wordt het vaak intra-religieuze of intergenerationele kritiek genoemd. Ten tweede kan de kritiek ook komen vanuit mensen die een ander geloof aanhangen (bijvoorbeeld christenen) en vanuit mensen die geen religie aanhangen: vanuit al deze groepen kan het gaan om onder meer (seculier) liberale kritiek, feministische kritiek of kritiek op de omgang met seksualiteit (en in het bijzonder lhbti+ negativiteit) of kritiek vanuit een bio-ethisch perspectief (bijvoorbeeld de omgang met abortus). En al deze kritiek kan uiteraard ook vanuit moslims zelf komen; zo zijn er diverse moslimfeministen die een feministische visie op de islam voorstaan. Vanuit christelijke hoek kan het gaan om christelijk-apologetische kritiek: theologisch geïnspireerde religiekritiek op de islam, vanuit het perspectief van religieuze waarheidsclaims en het idee dat het Christendom de enige 'ware' religie is.

Kritiek op de islam kan net zoals kritiek op andere religies legitiem zijn in een democratische samenleving. Maar opvallend is dat juist de islam zoveel kritiek krijgt; in verschillende studies zien we dat het met name de islam is die onder vuur ligt vanwege bijvoorbeeld praktijken waarin vrouwen worden

achtergesteld, terwijl het christendom dat niet krijgt. Een mogelijke verklaring hiervoor is de onmachtige positie van moslims in de samenleving; kritiek op de islam kan een manier zijn om de machtsverhoudingen in de samenleving te versterken, waarbij moslims zich moeten aanpassen aan niet-moslims.

Vraag 3: Wat is uit empirisch wetenschappelijk onderzoek bekend over de verschillen tussen beide fenomenen?

Er is slechts één concreet meetinstrument gevonden om een onderscheid te maken tussen islamkritiek en anti-moslimracisme. Het gaat om een meetinstrument van Imhoff en Recker (2012) dat een onderscheid maakt tussen vooroordelen ten aanzien van moslims (islamprejudice) en kritiek op de islam als religie. Voor ieder concept worden kenmerken beschreven. Deze indeling en kenmerken sluiten aan bij wat gevonden is in de empirische literatuur en deze indeling lijkt dan ook betrouwbaar. In deze indeling wordt islamprejudice beschouwd als een negatieve houding naar alles wat voortkomt uit de islam of van moslims. Dat betekent onder meer dat de islam en moslims gezien worden als één groot zelfde niet-progressief blok, als per definitie gewelddadig, als compleet ‘anders’ en als politieke ideologie in plaats van religie. Ook het vergoelijken van discriminatie ten aanzien van moslims hoort hierbij.

Dit is volgens het meetinstrument iets anders dan het bekritisieren van bepaalde religieuze praktijken (kritiek op hoe een deel van de moslims bijvoorbeeld omgaat met gender relaties of kritiek op fundamentalistische groeperingen zoals de Taliban), kritiek op specifieke religieuze ideeën uit een geloofstraditie (bijvoorbeeld door meer te hechten aan universele waarden), op religieuze figuren en instituten (kritiek op bijvoorbeeld gebrek aan scheiding van het geloof en de staat in bepaalde landen) of op het idee van religie an sich (een algemene seculiere overtuiging).

Wanneer iemand kritiek heeft op het feit dat in sommige moslimgemeenschappen meisjes gedwongen een sluier moeten dragen, dan is dat te beschouwen als religiekritiek. Maar wanneer iemand zegt dat moslims of de islam per definitie vrouwonvriendelijk zijn, dan riekt dat naar vooroordelen. Het maakt hierbij niet uit of je spreekt over ‘moslims’ of de ‘islam’: verschillende empirische studies tonen aan het afkeuren van de (gehele) islam vaak hand in hand gaat met een negatieve houding naar moslims.

Het is onmogelijk om de islam af te keuren zonder de mensen zelf af te keuren die deze religie aanhangen en vormen; als je bijvoorbeeld zegt dat de islam gewelddadig is, kan dit niet anders betekenen dat je vindt dat bepaalde mensen geweld plegen; een religie (zonder mensen) kan immers geen geweld plegen. Religiekritiek kan dus niet worden onderscheiden van vooroordelen omdat je andere termen gebruikt. Het verschil is dat bij vooroordelen alles wat komt vanuit moslims (of is te beschouwen als islamitisch) per definitie beoordeeld wordt als verkeerd. Dit terwijl je bij religiekritiek bepaalde zaken (ideeën, praktijken, instituten) vanuit moslims of de islam afkeurt.

Kritiek op een religie enerzijds en vooroordelen naar moslims anderzijds kunnen in de praktijk uitmonden in hetzelfde gedrag; bijvoorbeeld vanuit beide houdingen kunnen mensen een tegenstander zijn van godsdienstlessen op scholen. Maar beide houdingen kunnen ook met elkaar verweven zijn; mensen die kritiek hebben op de islam als religie kunnen uiteraard ook vooroordelen hebben. Echter, er lijkt genoeg empirisch houvast te zijn om een onderscheid te maken tussen vooroordelen en discriminatie ten aanzien van moslims enerzijds en een religie kritische houding anderzijds, zoals met dit rapport is aangetoond.

Bijlage 1: Lijst met vragenstellers

- Abid Qureshi, Stichting Minhaj-ul-Quran NL
- Abderrahmane Chrifi, Utrechts Platform voor Levensbeschouwing en Religie (UPLR)
- Anita de Moor, Kennispunt Burgerschap / MBO Raad
- Bahaeddin Budak, Islamitische Theologische Faculteit Amsterdam (IUA)
- Emrullah Akgunduz, Islamic University of Applied Sciences Rotterdam (IUASR)
- Habib El Kaddouri, Samenwerkingsverband Marokkaanse Nederlanders (SMN)
- Lody van de Kamp, rabbijn en schrijver en bekend van de interventie 'Said en Lody'
- Marinus Schouten, Stichting School & Veiligheid
- Recep Ayaz, Islamitische Stichting Nederland (ISN)
- Saniye Calkin, Platform INS
- Thomas Klijnstra, Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVML)

Bijlage 2: Lijst met experts

- Maurits Berger, Leiden Universiteit
- Martijn de Koning, Radboud Universiteit
- Thijl Sunier, Vrije Universiteit
- Jan Jaap de Ruiter, Tilburg University
- Haluk Songur, Suleyman Demirel University en Raadsadviseur Religieuze Zaken ISN

Bronnen

Abaâziz, I. (2020) *Zwart boek boerkaverbod. Een pleidooi voor de afschaffing van het boerkaverbod*. Geraadpleegd op 2-4-2023 van https://www.meldislamofobie.org/app/uploads/2020/09/Zwartboek_boerkaverbod_def_21092020-1.pdf

Abbas, T. & Welten, L. (2022). *Islamophobia and Securitization: The Dutch Case*. Cham, Zwitserland: Palgrave Macmillan.

Abdelkader, E. (2017). A Comparative Analysis of European Islamophobia: France, UK, Germany, Netherlands and Sweden. *UCLA J. Islamic & Near EL*, 16, 29.

Adelman, L., & Verkuyten, M. (2019). Prejudice and the acceptance of Muslim minority practices. *Social Psychology*.

Ahmed, S., & Matthes, J. (2017). Media representation of Muslims and Islam from 2000 to 2015: A meta-analysis. *International communication gazette*, 79(3), 219-244.

Alexander, M. (2010). *The new Jim Crow: Mass incarceration in the age of colorblindness*. New York: New Press

Ali, A. H. (2015). *Heretic: Why Islam Needs a Reformation Now*. New York: HarperCollins.

Allan, C. (2010). *Islamophobia*. Surrey, England en Burlington VT, Verenigde Staten: Ashgate.

Allan, M. (2019). *Bid, vecht, heers. Regeren in overeenstemming met Allahs wet ter hervorming van de herder en de kudde*. Amsterdam: Prometheus.

Altemeyer, B. (1998). The other 'authoritarian personality'. In *Advances in experimental social psychology* (Vol. 30, pp. 47-92). Academic Press.

Ameli, S. R. & Merali, A. (2019). A multidimensional model of understanding Islamophobia: A comparative practical analysis of the US, Canada, UK and France. In *The Routledge International Handbook of Islamophobia*, Eds. I. Zempi & I. Awan. Abingdon, Oxon en New York: Routledge, 42-57.

Amodio, D. M., & Devine, P. G. (2006). Stereotyping and evaluation in implicit race bias: evidence for independent constructs and unique effects on behavior. *Journal of personality and social psychology*, 91(4), 652.

Anawati, G. C. (1976). *Dialogue with Gustave E. von Grunebaum*. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 7, 123-128.

Andriessen, I. (2017) *Discriminatie herkennen, benoemen en melden*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (b).

- Andriessen, I., Hoegen J. Dijkhof, J., van der Torre A., van den Berg E. , Pulles, I., Iedema, J., de Voogd-Hamelink, M. (2020) *Ervaren discriminatie in Nederland II*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Anderson, J., & Ferguson, R. (2018). Demographic and ideological correlates of negative attitudes towards asylum seekers: A meta-analytic review. *Australian journal of psychology*, 70(1), 18-29.
- APA (z.d.) *Prejudice*. Geraadpleegd op 23-2-2023 van <https://dictionary.apa.org/prejudice>
- Aranguren, M., Madrisotti, F., Durmaz-Martins, E., Gerger, G., Wittmann, L., & Méhu, M. (2021). Responses to the islamic headscarf in everyday interactions depend on sex and locale: a field experiment in the metros of Brussels, Paris, and Vienna on helping and involvement behaviors. *PloS one*, 16(7), e0254927.
- Asante, A., Briels, B., Broekroelofs, R., Cadat Lampe, M., Van Eden, D., Felten, H., Van Hinsberg, A., Kros, K., Poerwoatmodjo, J. & Vlug, J. (2022). *Geen ruimte voor discriminatie. Handreiking voor gemeenten voor het tegengaan van anti-Zwart racisme, antisemitisme, anti-moslim racisme, antiziganisme en lgbti+ discriminatie*. Utrecht: Movisie.
- Awad, G. H., Cokley, K., & Ravitch, J. (2005). Attitudes toward affirmative action: A comparison of color-blind versus modern racist attitudes. *Journal of Applied Social Psychology*, 35(7), 1384-1399.
- Awan, I., & Zempi, I. (2020). ‘You all look the same’: Non-Muslim men who suffer Islamophobic hate crime in the post-Brexit era. *European journal of criminology*, 17(5), 585-602.
- Ayubi, Z. (2019). *Gendered Morality: Classical Islamic Ethics of the Self, Family, and Society*. New York: Columbia University Press.
- Balçık, T. (2019, maart). ‘Moslims in Nederlandse kranten’. Een onderzoek naar stereotype beeldvorming in de vier grootste kranten van Nederland. Den Haag: The Hague Peace Projects, Stichting Nieuw Wij, Republiek Allochtonië
- Bartholomew, L. K., Parcel, G. S., Kok, G., Gottlieb, N. H., & Fernández, M. E. (2011). *Planning health promotion programs: An intervention mapping approach* (3rd ed.). San Francisco, CA: Jossey-Bass
- Bayraklı, E., & Hafez, F. (Eds.). (2016). *European islamophobia report 2015*. Istanbul: Seta.
- Belediging-advocaat.nl (jaartalonbekend) *Belediging*. Geraadpleegd op 25-02-2023 van <https://belediging-advocaat.nl/belediging/>
- Betts, R. B. (2013). *The Sunni-Shi'a Divide: Islam's Internal Divisions and Their Global Consequences*. Washington, D. C.: Potomac Books.
- Bilodeau, A., Turgeon, L., White, S., & Henderson, A. (2018). Strange bedfellows? Attitudes toward minority and majority religious symbols in the public sphere. *Politics and Religion*, 11(2), 309-333.

- Bleich, E. (2011). What is Islamophobia and how much is there? Theorizing and measuring an emerging comparative concept. *American behavioral scientist*, 55(12), 1581-1600.
- Bogacki, M., Jaap de Ruiter, J., & Sèze, R. (2018). The Charlie Hebdo attacks in Paris: Defining Islamophobia and its socio-political applications. *Rozenberg Quarterly*.
- Bond, M. A., & Haynes-Baratz, M. C. (2022). Mobilizing bystanders to address microaggressions in the workplace: The case for a systems-change approach to Getting A (Collective) GRIP. *American Journal of Community Psychology*, 69(1-2), 221-238.
- Bonilla-Silva, E. (1997). Rethinking racism: Toward a structural interpretation. *American sociological review*, 465-480.
- Bonilla-Silva, E. (1999). The essential social fact of race. *American sociological review*, 64(6), 899-906.
- Bouma, S., & De Ruig, L. (2015). *Moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs: Een onderzoek onder docenten*. Zoetermeer: Panteia.
- Blommaert, L., Coenders, M., & Van Tubergen, F. (2014). Discrimination of Arabic-named applicants in the Netherlands: an internet-based field experiment examining different phases in online recruitment procedures. *Social forces*, 92(3), 957-982.
- Berntzen, L. E., & Sandberg, S. (2014). The collective nature of lone wolf terrorism: Anders Behring Breivik and the anti-Islamic social movement. *Terrorism and Political Violence*, 26(5), 759-779.
- Bonilla-Silva, E. (1997). Rethinking racism: Toward a structural interpretation. *American sociological review*, 465-480.
- Brewer, B. C. & Whitford, D. M. (2020). *Calvin and the Early Reformation*. Leiden en Boston: Brill.
- Brockopp, J. E. (2008). "Islam and Bioethics: Beyond Abortion and Euthanasia", *Journal of Religious Ethics*, 36(1), 3-12.
- Brubaker, R. (2013). Categories of analysis and categories of practice: A note on the study of Muslims in European countries of immigration. *Ethnic and racial studies*, 36(1), 1-8.
- Burke, S., Diba, P., & Antonopoulos, G. A. (2020). 'You sick, twisted messes': The use of argument and reasoning in Islamophobic and anti-Semitic discussions on Facebook. *Discourse & Society*, 31(4), 374-389.
- Buxant, C., & Saroglou, V. (2008). Feeling good, but lacking autonomy: Closed-mindedness on social and moral issues in new religious movements. *Journal of Religion and Health*, 47, 17-31.
- Cainkar, L., & Selod, S. (2018). Review of race scholarship and the war on terror. *Sociology of Race and Ethnicity*, 4(2), 165-177.

- Case, K. A., & Rios, D. (2017). Educational interventions to raise awareness of white privilege. *Journal on Excellence in College Teaching*, 28(1), 137-156.
- Case, K. A., Rios, D., Lucas, A., Braun, K., & Enriquez, C. (2020). Intersectional patterns of prejudice confrontation by White, heterosexual, and cisgender allies. *Journal of Social Issues*, 76(4), 899-920.
- Castuera, I. (2017). "A Social History of Christian Thought on Abortion: Ambiguity vs. Certainty in Moral Debate". *American Journal of Economics and Sociology*, 76(1), 121-227.
- Charkaoui, N. (2019). *Racisme: Over wonden en veerkracht*. Antwerpen: EPO
- Cheng, J. E. (2015). Islamophobia, Muslimophobia or racism?: Parliamentary discourses on Islam and Muslims in debates on the minaret ban in Switzerland. *Discourse & Society*, 26(5), 562 –58
- Cheng, J. E. (2022). 'It's Not a Race, It's a Religion': Denial of Anti-Muslim Racism in Online Discourses. *Social Sciences*, 11(10), 467.
- Chryssides, G. D. & R. Graves (2007). *The Study of Religion. An Introduction to Key Ideas and Methods*. London/New York: Continuum Books.
- Cialdini, R. B., Reno, R. R., & Kallgren, C. A. (1990). A focus theory of normative conduct: Recycling the concept of norms to reduce littering in public places. *Journal of personality and social psychology*, 58(6), 1015.
- Crandall, C. S., Eshleman, A., & O'brien, L. (2002). Social norms and the expression and suppression of prejudice: the struggle for internalization. *Journal of personality and social psychology*, 82(3), 359.
- Ciftci, S. (2012). Islamophobia and threat perceptions: Explaining anti-Muslim sentiment in the West. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 32(3), 293-309.
- Civila, S., Romero-Rodríguez, L. M., & Civila, A. (2020). The demonization of Islam through social media: A case study of # StopIslam in Instagram. *Publications*, 8(4), 52.
- Coker, A. L., Cook-Craig, P. G., Williams, C. M., Fisher, B. S., Clear, E. R., Garcia, L. S., & Hegge, L. M. (2011). Evaluation of Green Dot: An active bystander intervention to reduce sexual violence on college campuses. *Violence against women*, 17(6), 777-796.
- College voor de Rechten van de Mens (z.d.) *Wat is discriminatie?* Geraadpleegd op 23-2-2023 van <https://www.mensenrechten.nl/mensenrechten-voor-jou/discriminatie-en-gelijke-behandeling/wat-is-discriminatie#:~:text=Discriminatie%20is%20mensen%20anders%20behandelen,Deze%20kenmerken%20worden%20discriminatiegronden%20genoemd>.
- Commission on British Muslims and Islamophobia (1997) *Islamophobia: A Challenge for Us All*. London: Runnymede Trust.
- Cooke, M. (2000). *Women Claim Islam: Creating Islamic Feminism Through Literature*. London en New York: Routledge.

Crenshaw, K. (1989). *Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics*. University of Chicago Legal Forum, 139

Dagevos, J. (2015). Over de integratie van migranten in Nederland en de actualiteit van het integratieconcept. *Oratie Jaco Dagevos, uitgesproken op 4 december 2015* Rotterdam, Erasmus Universiteit Rotterdam

Daniel, B. J. J., & Escayg, K. A. (2019). But, I don't believe it's about race': Challenging fallacies of race and racism amongst early childhood educators in Ontario. *Journal of Curriculum, Teaching, Learning and Leadership in Education*, 4(2), 14.

Dangubić, M., Yogeewaran, K., Verkuyten, M., & Sibley, C. G. (2022). The rejection and acceptance of Muslim minority practices: A person-centered approach. *Group Processes & Intergroup Relations*, 13684302211067967.

Dawes, S. (2021). Islamophobia, racialisation and the 'Muslim problem' in France. *French Cultural Studies*, 32(3), 179-186.

Dawkins, R. (2006). *The God Delusion*. London: Bantam Press.

De Bruijn, Y., Amoureux, C., Emmen, R. A., & Mesman, J. (2020). Interethnic prejudice against Muslims among White Dutch children. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 51(3-4), 203-221.

Decoene, A. (2008). Diversiteit als kracht. Over de fundamentele uitdaging van feministische theologieën. *Areopaag*, 8(3).

De Koning, M. (2016). Islamofobie & De racialisering van moslims. Een toelichting. Geraadpleegd op 22-2-2023 van <https://religionresearch.org/closer/2016/05/14/islamofobie-de-racialisering-van-moslims-een-toelichting-1/>

De Koning, M. (2020). The racialization of danger: patterns and ambiguities in the relation between Islam, security and secularism in the Netherlands. *Patterns of Prejudice*, 54(1-2), 123-135.

De Koning, M. (2023) *A brief, and incomplete, history of the term "Islamophobia"*. Geraadpleegd op 22-2-2023 van <https://religionresearch.org/closer/2016/05/14/islamofobie-de-racialisering-van-moslims-een-toelichting-1/>

De Koning, M., & Sunier, T. (2020). "Page after Page I Thought, That's the Way It Is": Academic Knowledge and the Making of the 'Islam Debate' in the Netherlands. *Journal of Muslims in Europe*, 10(1), 85-112.

De Lange, S. L., & Mügge, L. M. (2015). Gender and right-wing populism in the Low Countries: ideological variations across parties and time. *Patterns of Prejudice*, 49(1-2), 61-80.

Dekker, G. & Stoffels, H. C. (2009). *Godsdienst en samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie*. Kampen: Uitgeverij Kok.

De Ruiter, J. J. (2012). The distinction between Islam and Muslims in the Dutch anti-Islamization discourse. *Canadian Journal of Netherlandic Studies*, 33(2), 35-58.

- DiCenso, J. (2007). Kant, Freud, and the ethical critique of religion. *International Journal for Philosophy of Religion*, 61, 161-179.
- Di Stasio, V., Lancee, B., Veit, S. & Yemane, R. (2021). Muslim by default or religious discrimination? Results from a cross-national field experiment on hiring discrimination. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(6), 1305-1326.
- Di Stasio, V., & Lancee, B. (2020). Understanding why employers discriminate, where and against whom: the potential of cross-national, factorial and multi-group field experiments. *Research in Social Stratification and Mobility*, 65, 100463.
- Dovidio, J. F., & Gaertner, S. L. (2000). Aversive racism and selection decisions: 1989 and 1999. *Psychological science*, 11(4), 315-319.
- Dovidio, J. F., Kawakami, K., & Gaertner, S. L. (2002). Implicit and explicit prejudice and interracial interaction. *Journal of personality and social psychology*, 82(1), 62.
- Duderija, A., Rane, H., Duderija, A., & Rane, H. (2019). *Islamophobia. Islam and Muslims in the West: Major Issues and Debates*, 183-208.
- Dudink, S. (2017). "A queer nodal point: Dutch debates on Islam and multiculturalism". *Sexualities*, 20(1-2), 3-23.
- Duina, F., & Carson, D. (2020). When right meets left: on the progressive rhetoric of far-right populist parties in Europe. In *Research Handbook on Nationalism* (pp. 22-33). Edward Elgar Publishing.
- Elchardus, M., & Spruyt, B. (2014). Universalism and anti-Muslim sentiment. *International Journal of Intercultural Relations*, 38, 75-85.
- Emon, A. M. (2012). *Religious Pluralism and Islamic Law: Dhimmīs and Others in the Empire of Law*. Oxford: Oxford University Press.
- EUMC (European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia) (2005) Racist violence in 15 EU member states. A Comparative Overview of Findings from the RAXEN NFP Reports 2001-2004 European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia
- ENAR (2020) Specific forms of racism ENAR: Brussel Geraadpleegd op 1-12-2022 van <https://www.enar-eu.org/Specific-forms-of-racism>
- EUR-Lex Europa (z.d.). Ken uw rechten: bescherming tegen discriminatie. Geraadpleegd op 31-3-2023 van [DocHdl1OnPN-PRINTRDY-01tmpTarget \(europa.eu\)](#)
- Ekehammar, B., Akrami, N., Gylje, M., & Zakrisson, I. (2004). What matters most to prejudice: Big five personality, social dominance orientation, or right-wing authoritarianism?. *European journal of personality*, 18(6), 463-482.
- Escolà-Gascón, Á., Diez-Bosch, M., & Micó-Sanz, J. L. (2022). Cross-cultural analysis of a new indicator which measures the degree of Islamophobia social awareness. *International Journal of Intercultural Relations*, 91, 158-169.
- Fagan, A. (2004). Challenging the bioethical application of the autonomy principle within multicultural societies. *Journal of Applied Philosophy*, 21(1), 15-31.

Felten, H. & Broekroelofs, R. (2022) *Wat werkt bij het verminderen van discriminatie?* (Wat werkt dossier) Utrecht: KIS/ Movisie

Felten, H., Does, S., De Winter-Koçak, S., Asante, A., Andriessen, I., Donker, R. & Brock, A. (2021). *Institutioneel racisme in Nederland. Literatuuronderzoek naar aanwijzingen voor institutioneel racisme op de domeinen arbeidsmarkt, woningmarkt, onderwijs en politie*. Utrecht: Movisie.

Felten, H., van Wonderen, R., Cadat-Lampe, C., van de Kamp J. (2020) *Openlijk en omwonden racisme. Een literatuurstudie naar motieven, oorzaken, gevolgen en mogelijke aanpakken* Utrecht: KIS

Fetz, K., & Kroh, M. (2021). Prejudice in Disguise: Which Features Determine the Subtlety of Ethnically Prejudicial Statements?. *Journal of Social and Political Psychology*, 9(1), 187-206.

Fetz, K., & Müller, T. S. (2020). Is One's Own Ethnic Prejudice Always Subtle? The Inconsistency of Prejudice Endorsement and Prejudice Awareness Depends on Self-Related Egalitarian Standards and Motivations. *Basic and Applied Social Psychology*, 42(1), 1-28.

Fernández-Reino, M., Di Stasio, V., & Veit, S. (2022). Discrimination Unveiled: A Field Experiment on the Barriers Faced by Muslim Women in Germany, the Netherlands, and Spain. *European Sociological Review*, 1, 19.

FRA (European Union Agency For Fundamental Rights) (2018). *Tweede enquête van de Europese Unie naar minderheden en discriminatie Moslims Geselecteerde resultaten*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.

Froio, C. (2018). Race, religion, or culture? Framing Islam between racism and neo-racism in the online network of the French far right. *Perspectives on Politics*, 16(3), 696-709.

Forscher, P. S., Lai, C. K., Axt, J. R., Ebersole, C. R., Herman, M., Devine, P. G., & Nosek, B. A. (2019). A meta-analysis of procedures to change implicit measures. *Journal of personality and social psychology*, 117(3), 522.

Garner, S., & Selod, S. (2015). The racialization of Muslims: Empirical studies of Islamophobia. *Critical sociology*, 41(1), 9-19.

Gawronski, B., Brochu, P. M., Sritharan, R., & Strack, F. (2012). Cognitive consistency in prejudice-related belief systems: Integrating old-fashioned, modern, aversive and implicit forms of prejudice. Cognitive consistency: A fundamental principle in social cognition, 369-389.

Geling, G. J. & De Ruiter, J. J. (2019). *Wordt het nog wat met het islamdebat?*. Almere: Uitgeverij Parthenon.

Goldstein, T. (2001). 'I'm Not White': Anti-Racist Teacher Education for White Early Childhood Educators. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 2(1), 3-13.

Goodwin, M. J., Cutts, D., & Janta-Lipinski, L. (2016). Economic losers, protestors, Islamophobes or xenophobes? Predicting public support for a counter-Jihad movement. *Political Studies*, 64(1), 4-26.

Gordijn, E. & Wigboldus, D. (2013) Stereotypen. In: *Sociale psychologie*. Groningen / Houten: Noordhoff Uitgevers

- Granger, A. M., Kahn, K. B., & Steele, J. S. (2022). Surveilling threat: The roles of ideology and threat perceptions in support for Islamophobic policy. *Analyses of Social Issues and Public Policy*.
- Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (1995). Implicit social cognition: attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological review*, 102(1), 4.
- Greenwald, A. G., Poehlman, T. A., Uhlmann, E. L., & Banaji, M. R. (2009). Understanding and using the Implicit Association Test: III. Meta-analysis of predictive validity. *Journal of personality and social psychology*, 97(1), 17.
- Guthrie, S. E. (1993). *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion*. New York: Oxford University Press.
- Haeny, A. M., Holmes, S. C., & Williams, M. T. (2021). The need for shared nomenclature on racism and related terminology in psychology. *Perspectives on Psychological Science*, 16(5), 886-892.
- Hall, W. J., Chapman, M. V., Lee, K. M., Merino, Y. M., Thomas, T. W., Payne, B. K., ... & Coyne-Beasley, T. (2015). Implicit racial/ethnic bias among health care professionals and its influence on health care outcomes: a systematic review. *American journal of public health*, 105(12), e60-e76.
- Halliday, F. (1999). Islamophobia reconsidered. *Ethnic and Racial Studies*, 22(5), 892-902.
- Hamdi, A., Pels, T., Day, M., Achahchah, J. & Vlug, J. (2022). *Pedagogisch Kwaliteitskader Moskeeonderwijs*. Utrecht: KIS.
- Harris, S. (2005). *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*. New York en London: W. W. Norton.
- Haynes-Baratz, M. C., Metinyurt, T., Li, Y. L., Gonzales, J., & Bond, M. A. (2021). Bystander training for faculty: A promising approach to tackling microaggressions in the academy. *New Ideas in Psychology*, 63, 100882.
- Heaven, P. C., Ciarrochi, J., & Leeson, P. (2011). Cognitive ability, right-wing authoritarianism, and social dominance orientation: A five-year longitudinal study amongst adolescents. *Intelligence*, 39(1), 15-21.
- Helbling, M., & Traunmüller, R. (2020). What is Islamophobia? Disentangling citizens' feelings toward ethnicity, religion and religiosity using a survey experiment. *British Journal of Political Science*, 50(3), 811-828.
- Hendricks, M. (2010). Islamic texts: A source for acceptance of queer individuals into mainstream Muslim society. *The Equal Rights Review*, 5, 31-51.
- Hitchens, C. (2007). *God is Not Great: How Religion Poisons Everything*. New York: Twelve Hachette Book Group.
- Hobéon (2022) Business case: *Imamopleiding in Nederland Den haag*: Hobéon
- Hottois, G. (2015). "Defining Bioethics: Back to the Sources". In *Medicine and Society: New Perspectives in Continental Philosophy*. Ed. D. Meacham. Dordrecht: Springer, 15-38.

- Hopkins, P., Botterill, K., Sanghera, G., & Arshad, R. (2017). Encountering misrecognition: Being mistaken for being Muslim. *Annals of the American Association of Geographers*, 107(4), 934-948.
- Huijnk, W. (2014). De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hunter, S. T. (2008). *Reformist Voices of Islam: Mediating Islam and Modernity*. New York: M. E. Sharpe.
- Hunter, A., & McCallum Guiney, F. (2023). Misrecognised as Muslim: the racialisation of Christians of Middle Eastern heritage in the UK. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1-19.
- Husain, A. (2017). Retrieving the religion in racialization: A critical review. *Sociology Compass*, 11(9), e12507.
- Imhoff, R., & Recker, J. (2012). Differentiating Islamophobia: Introducing a new scale to measure Islamoprejudice and secular Islam critique. *Political Psychology*, 33(6), 811-824.
- Imminck, G. (2015). "Theologie, Universiteit en Kerk", *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 3 ([Theologie, universiteit en kerk · Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid · BJU Tijdschriften](#), geraadpleegd 28 februari 2023).
- Israel, J. I. (2001). *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. New York: Oxford University Press.
- IZI Solutions (2020) *Position paper Nationaal Actieprogramma Antiracisme*. Amsterdam: IZI Solutions.
- Jouriles, E. N., Krauss, A., Vu, N. L., Banyard, V. L., & McDonald, R. (2018). Bystander programs addressing sexual violence on college campuses: A systematic review and meta-analysis of program outcomes and delivery methods. *Journal of American College Health*, 66(6), 457-466.
- Kang, S. K., & Bodenhausen, G. V. (2015). Multiple identities in social perception and interaction: Challenges and opportunities. *Annual review of psychology*, 66, 547-574.
- Karaman, N., & Christian, M. (2020). "My hijab is like my skin color": Muslim women students, racialization, and intersectionality. *Sociology of Race and Ethnicity*, 6(4), 517-532.
- Kaufman, S. B., & Niner, H. (2019). Muslim victimization in the contemporary US: Clarifying the racialization thesis. *Critical criminology*, 27, 485-502.
- Kendi, I. X. (2016). *Stamped from the beginning: The definitive history of racist ideas in America*. Nation Book
- Keuzenkamp, S. & Kuyper, L. (2013) *Acceptatie van homoseksuelen, biseksuelen en transgenders in Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Khorfan, R. & Padela, A. I. (2010). "The Bioethical Concept of Life in Judaism, Catholicism, and Islam: Abortion When the Mother's Life is in Danger". *Journal of the Islamic Medical Association of North America*, 42(3), 99-105.

- Kidd, T. S. (2009). *American Christians and Islam: Evangelical Culture and Muslims From the Colonial Period to the Age of Terrorism*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Korte, A. M. (2014). Pussy Riot's Punk Prayer as a Case of/for Feminist Public Theology. *Journal of the European Society of Women in Theological Research*, 22, 31-53.
- Kunst, J. R., Sadeghi, T., Tahir, H., Sam, D., & Thomsen, L. (2016). The vicious circle of religious prejudice: Islamophobia makes the acculturation attitudes of majority and minority members clash. *European Journal of Social Psychology*, 46(2), 249-259.
- Lean, N. C. (2019). The debate over the utility and precision of the term "Islamophobia". In *The Routledge International Handbook of Islamophobia*, Eds. I. Zempi & I. Awan. Abingdon, Oxon en New York: Routledge, 11-17.
- Lee, S. A., Gibbons, J. A., Thompson, J. M., & Timani, H. S. (2009). The Islamophobia scale: Instrument development and initial validation. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 19(2), 92-105.
- Lee, S. A., Reid, C. A., Short, S. D., Gibbons, J. A., Yeh, R., & Campbell, M. L. (2013). Fear of Muslims: Psychometric evaluation of the Islamophobia Scale. *Psychology of Religion and Spirituality*, 5(3), 157.
- Léonard, M. D. N. (2014). Census and racial categorization in France: Invisible categories and color-blind politics. *Humanity & society*, 38(1), 67-88.
- Lemasson, A., Toutain, M., Madrisotti, F., & Aranguren, M. (2022). Anxious voice and avoidant language in interaction with a woman wearing an Islamic headscarf: field-experimental evidence from the Paris metro.
- Loose, D. A. A. & De Wit, A. J. A. (2007). *Religie in het publieke domein. Fundament en fundamentalisme*. Vught: Radboudstichting.
- Lui, P. P., Parikh, K., Katedia, S., & Jouriles, E. N. (2021). Anti-Asian discrimination and antiracist bystander behaviors amid the COVID-19 outbreak. *Asian American Journal of Psychology*.
- Malik, K. (2005). Islamophobia myth. *Prospect* 107, 20 February, [Islamophobia myth - Prospect Magazine](#) (geraadpleegd 20 februari 2023).
- Meer, N. & Modood, T. (2009). Refutations of Racism in the 'Muslim Question'. *Patterns of Justice*, 43(3-4), 332-351.
- Melloni, A. (2017). *Martin Luther: A Christian between Reforms and Modernity*. Berlin en Boston: De Gruyter.
- Mepschen, P., Duyvendak, J. W., & Tonkens, E. H. (2010). Sexual politics, orientalism and multicultural citizenship in the Netherlands. *Sociology*, 44(5), 962-979.

- Mepschen, P. (2017). A post-progressive nation: Homophobia, Islam, and the new social question in the Netherlands 1. In *National Politics and Sexuality in Transregional Perspective* (pp. 19-38). Routledge.
- Modood, T. (1997). Introduction: the politics of multiculturalism in the new Europe. In *The Politics of Multiculturalism in the New Europe: Racism, Identity and Community*, Eds P. Werbner & T. Modood. London en New York: Zed Books, 1-26.
- Mondon, A. & Winter, A. (2019). Mapping and mainstreaming Islamophobia: Between the illiberal and liberal. In *The Routledge International Handbook of Islamophobia*, Eds. I. Zempi & I. Awan. Abingdon, Oxon en New York: Routledge, 58-70.
- Movisie (2022) *Handreiking Antidiscriminatiebeleid voor gemeenten*. Den Haag: Ministerie van BZK
- Mensenrechten.nl (jaartal onbekend) *Vrijheid van meningsuiting* Geraadpleegd op 30-01-2023 van [https://www.mensenrechten.nl/themas/vrijheid-van-meningsuiting#:~:text=In%20Nederland%20staat%20het%20recht,van%20de%20Mens%20\(EVRM\).](https://www.mensenrechten.nl/themas/vrijheid-van-meningsuiting#:~:text=In%20Nederland%20staat%20het%20recht,van%20de%20Mens%20(EVRM).)
- Moosavi, L. (2015). White privilege in the lives of Muslim converts in Britain. *Ethnic and Racial Studies*, 38(11), 1918-1933.
- Morrison, T. G., & Kiss, M. (2017). Modern racism scale. *Encyclopedia of personality and individual differences*, 1-3.
- Naseem, J. (2017). Capped equality in multicultural Britain: Experiences of everyday racism in the workplace among British Pakistani and Algerian women. *Alizés: Revue angliciste de La Réunion*, (42), 89-105.
- Nelson, T. D. (2009). *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*. Psychology Press.
- Neville, H. A., Awad, G. H., Brooks, J. E., Flores, M. P., & Bluemel, J. (2013). Color-blind racial ideology: Theory, training, and measurement implications in psychology. *American Psychologist*, 68(6), 455.
- Nhass, H. & Vlug, J. (2022). *Moslims en hun medemensen. Een kwalitatieve verkenning naar burgerinitiatieven van moslims in Nederland*. Utrecht: KIS.
- Nhass, O. (2001) *Islam en homosexualiteit*. Amsterdam: Bulaaq
- Nieuwenhuis, A. J. (2007). Tussen godslastering en bedreiging. *Justitiële verkenningen*, 5(1), 7.
- Oudenampsen, M. (2020), *The Rise of the Dutch New Right: An Intellectual History of the Rightward Shift in Dutch Politics*. Abingdon, Oxon en New York: Routledge.
- Overbeeke, A. (2018). “Het belemmeren van buitenlandse financiering van geloofsgemeenschappen. Een grondrechtgevoelige kwestie”. In *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 9(3), 62-79.
- Palm, W. (2019). *Het sluipende gif van islamofobie 1989-2019*. Uitgeverij In de Knipscheer.

- Pals, D. L. (2015). *Nine Theories of Religion*. New York: Oxford University Press.
- Peker, E. (2022). Finding religion: Immigration and the populist (re) discovery of Christian heritage in western and Northern Europe. *Religions*, 13(2), 158.
- Ramos, M., Thijssen, L., & Coenders, M. (2019). Labour market discrimination against Moroccan minorities in the Netherlands and Spain: a cross-national and cross-regional comparison. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1-24.
- Reich, A., & Harpaz, G. (2022). Kosher and Halal Slaughtering Before the Court of Justice: A Case of Religious Intolerance?. *European Public Law*, 28(1).
- Remedios, J. D., Chasteen, A. L., Rule, N. O., & Plaks, J. E. (2011). Impressions at the intersection of ambiguous and obvious social categories: Does gay+ Black= likable?. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47(6), 1312-1315.
- Roden, J. (2022). # MeToo Movement Backlash: How Evaluations of Women Advocates as More “Sexist” Weaken Movement Support. *Media Psychology*, 1-16.
- Roggemans, L., Spruyt, B., Droogenbroeck, F. V., & Keppens, G. (2015). Religion and negative attitudes towards homosexuals: An analysis of urban young people and their attitudes towards homosexuality. *Young*, 23(3), 254-276.
- Panteia (2019). *Herhaling virtuele praktijktests arbeidsmarktdiscriminatie Eindrapportage* Zoetemeer: Panteia
- Pettigrew, T. F. (1989). The nature of modern racism in the United States. *Revue Internationale de Psychologie Sociale*.
- Pettigrew, T. F., & Meertens, R. W. (1995). Subtle and blatant prejudice in Western Europe. *European journal of social psychology*, 25(1), 57-75.
- Pickel, G., & Yendell, A. (2016). Islam als Bedrohung?. *Zeitschrift für vergleichende Politikwissenschaft*, 3(10), 273-309.
- Plant, E. A., & Devine, P. G. (1998). Internal and external motivation to respond without prejudice. *Journal of personality and social psychology*, 75(3), 811.
- Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L. M., & Malle, B. F. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of personality and social psychology*, 67(4), 741.
- Quillian, L. & Lee, J. J. (2023). Trends in racial and ethnic discrimination in hiring in six Western countries. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 120(6), 1-10.
- Redmond, J. D., Pedersen, A., & Paradies, Y. (2014). Psychosocial predictors of antiracist bystander action toward Indigenous Australians. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 20(4), 474.
- Reitsma, B. J. G. (2014). “Christelijke apologetiek in de context van de islam”. In H. A. Bakker, M. J. Kater, & W. van Vlastuin (Eds.), *Verantwoord Geloof: Handboek Christelijke Apologetiek* (pp. 339-347). Kampen: Brevier.
- Rijksoverheid.nl (z.d.) *Wet gelijke behandeling handicap of chronische ziekte (Wgbh/cz)* geraadpleegd op 1-4-2023 van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/rechten-van-mensen-met-een-handicap/gelijke-behande->

[ling-mensen-met-beperking-of-chronische-ziekte#:~:text=Direct%20of%20indirect%20onderscheid&text=Indirect%20onderscheid%20is%20lastiger%20te,hebben%20in%20hun%20dagelijks%20bestaan.](#)

Roberts, S. O., & Rizzo, M. T. (2021). The psychology of American racism. *American Psychologist*, 76(3), 475.

Ryad, U. (2009). *Islamic Reformism and Christianity: A Critical Reading of the Works of Muhammad Rashid Rida and His Associates (1898-1935)*. Leiden en Boston: Brill.

Saini, A. (2019). *Superior: The Return of Race Science*. Boston: Beacon Press.

Saleem, M., Prot, S., Anderson, C. A., & Lemieux, A. F. (2017). Exposure to Muslims in media and support for public policies harming Muslims. *Communication research*, 44(6), 841-869.

Saleh, N., Clark, N., Bruce, A., & Moosa-Mitha, M. (2022). Using Narrative Inquiry to Understand Anti-Muslim Racism in Canadian Nursing. *Canadian Journal of Nursing Research*, 08445621221129689.

Salter, P. S., Adams, G., & Perez, M. J. (2018). Racism in the structure of everyday worlds: A cultural-psychological perspective. *Current Directions in Psychological Science*, 27(3), 150-155.

Samani, S. (2014). "Between Text and Context: Contemporary Muslim Gender Roles". *Islam and Christian-Muslim Relations*, 27(3), 319-332.

Saroglou, V., Lamkaddem, B., Van Pachterbeke, M., & Buxant, C. (2009). Host society's dislike of the Islamic veil: The role of subtle prejudice, values, and religion. *International journal of intercultural relations*, 33(5), 419-428.

Savenije, G.M., Wansink, B. & Logtenberg, A. (2022). Dutch history teachers' perceptions of teaching the topic of Islam whilebalancing distance and proximity, *Teacher and Teacher Education*, 112.

Schiffman, J. B., DeLucia-Waack, J. L., & Gerrity, D. A. (2006). An examination of the construct of homophobia: Prejudice or phobia?. *Journal of LGBT Issues in Counseling*, 1(1), 75-93.

Sedgwick, M. (Ed.) (2021). *Anarchist, Artist, Sufi: The Politics, Painting, and Esotericism of Ivan Aguéli*. London en New York: Bloomsbury Academic.

Selod, S. (2020). Gendered racialization: Muslim American men and women's encounters with racialized surveillance. In *The Mechanisms of Racialization Beyond the Black/White Binary* (pp. 48-65). Routledge.

Selod, S., & Embrick, D. G. (2013). Racialization and Muslims: Situating the Muslim experience in race scholarship. *Sociology Compass*, 7(8), 644-655.

Shaker, R., Jungmann, A., Zimmermann, P., Häkkinen, L., & Tuvikene, T. (2022). Embodied Othering Encounters with Muslim (-Looking) Passengers: Riding across Amsterdam, Tallinn, Leipzig, and Turku 1. In *Sociological Forum* (Vol. 37, No. 2, pp. 486-509).

- Shaker, R., Van Lanen, S., & Van Hoven, B. (2022). "I'm Trying to Give Them My Face." Everyday Embodied Agency of the Muslim Other in Amsterdam. In *Sociological Forum* (Vol. 37, No. 1, pp. 27-47).
- Schiffer, S., & Wagner, C. (2011). Anti-Semitism and Islamophobia-new enemies, old patterns. *Race & Class*, 52(3), 77-84.
- Sibley, C. G., & Duckitt, J. (2008). Personality and prejudice: A meta-analysis and theoretical review. *Personality and Social Psychology Review*, 12(3), 248-279.
- Sidanius, J., & Pratto, F. (2004). Social dominance theory: A new synthesis. In *Political psychology* (pp. 315-332). Psychology Press.
- Sirri, L. (2020). *Islamic Feminism: Discourses on Gender and Sexuality in Contemporary Islam*. London en New York: Routledge.
- Smeets, K., & Sterkens, C. J. A. (2014). *Religieuze voorgangers tussen Schrift en recht. Botsing van de godsdienstvrijheid en het gelijkheidsbeginsel in Nederland*. Geraadpleegd op 25-01-2023 van https://www-bjutijdschriften-nl.proxy.library.uu.nl/tijdschrift/religierechtenbeleid/2014/3/TvRRB_1879-7784_2014_005_003_005.pdf
- Smedley, A., & Smedley, B. D. (2005). Race as biology is fiction, racism as a social problem is real: Anthropological and historical perspectives on the social construction of race. *American psychologist*, 60(1), 16.
- Spierings, N. (2020). Why gender and sexuality are both trivial and pivotal in populist radical right politics. *Right-wing populism and gender*, 41-58.
- Spierings, N., & Glas, S. (2021). Green or gender-modern nativists: Do they exist and do they vote for right-wing populist parties?. *Australian Feminist Studies*, 36(110), 448-468.
- Son Hing, L. S., Chung-Yan, G. A., Hamilton, L. K., & Zanna, M. P. (2008). A two-dimensional model that employs explicit and implicit attitudes to characterize prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(6), 971.
- Soral, W., Liu, J., & Bilewicz, M. (2020). Media of contempt: Social media consumption predicts normative acceptance of anti-Muslim hate speech and islamoprejudice. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 14, 1-13.
- Stangor, C. (2016). 'The study of stereotyping, prejudice, and discrimination within social psychology: A quick history of theory and research'. In: Nelson, T. D. (2009). *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*. Psychology Press.
- Stephens, M., Jordans, C. F. C., Kerridge, I. H. & Ankeny, R. A. (2010). "Religious Perspectives on Abortion and a Secular Response". *Journal of Religion and Health*, 49(4), 513-535.
- Strabac, Z., & Listhaug, O. (2008). Anti-Muslim prejudice in Europe: A multilevel analysis of survey data from 30 countries. *Social Science Research*, 37(1), 268-286.
- Sunier, T. & Landman, N. (2014). *Turkse islam. Actualisatie van kennis over Turkse religieuze stromingen en organisaties in Nederland*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Geraadpleegd op 25-02-2023 van [TRSO_rapport_SunierLandman_juni_2014-libre.pdf \(d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net\)](https://trso-rapport-sunierlandman-juni-2014-libre.pdf)

- Sweida-Metwally, S. (2022). Does the Muslim penalty in the British labour market dissipate after accounting for so-called “sociocultural attitudes”? *Ethnic and Racial Studies*, 45(16), 359-388.
- Taihuttu, C. (2021). *Dissecting France president macro's discourse on the murder of Paty and Islam in the west; a case of islamophobia? Doctoral dissertation*. Tilburg: Universiteit Tilburg
- Tankard, M. E., & Paluck, E. L. (2016). Norm perception as a vehicle for social change. *Social Issues and Policy Review*, 10(1), 181-211.
- Tartaglia, S., Rollero, C., & Bergagna, E. (2019). The two sides of Islamophobia and the perception of threat from Islamic terrorists. *Journal of community psychology*, 47(7), 1772-1786.
- Tatum, B. D. (1997). *Why are all the Black kids sitting together in the cafeteria? And other conversations about race*. New York, NY: Basic Books.
- Thijs, J., Gharaei, N., & de Vroome, T. (2016). “Why should I?”: Adolescents’ motivations to regulate prejudice in relation to their norm perceptions and ethnic attitudes. *International Journal of Intercultural Relations*, 53, 83-94.
- Thijssen, L., Coenders, M., & Lancee, B. (2019). Etnische discriminatie op de Nederlandse arbeidsmarkt: Verschillen tussen etnische groepen en de rol van beschikbare informatie over sollicitanten. *Mens & Maatschappij*, 94(2), 141-176.
- Thijssen, L., van Tubergen, F., Coenders, M., Hellpap, R., & Jak, S. (2022). Discrimination of black and Muslim minority groups in western societies: Evidence from a meta-analysis of field experiments. *International Migration Review*, 56(3), 843-880.
- Törnberg, A., & Törnberg, P. (2016). Muslims in social media discourse: Combining topic modeling and critical discourse analysis. *Discourse, context & media*, 13, 132-142.
- Tibi, B. (2009). *Islam's Predicament with Modernity: Religious Reform and Cultural Change*. London en New York: Routledge.
- Tierolf, B., Drost, L., Van Kapel, M., & medewerking van Willem Wagenaar, M. (2018). *Zevende rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland*. Amsterdam: Anne Frank stichting
- Topolski, A. (2018). The race-religion constellation: A European contribution to the critical philosophy of race. *Critical Philosophy of Race*, 6(1), 58-81.
- Trent, M., Dooley, D. G., & Dougé, J. (2019). The impact of racism on child and adolescent health. *Pediatrics*.
- Uenal, F. (2016). Disentangling Islamophobia: The differential effects of symbolic, realistic, and terroristic threat perceptions as mediators between social dominance orientation and Islamophobia. *Journal of Social and Political Psychology*, 4(1).
- Uenal, F., Bergh, R., Sidanius, J., Zick, A., Kimel, S., & Kunst, J. R. (2021). The nature of Islamophobia: A test of a tripartite view in five countries. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 47(2), 275-292.

- Unkelbach, C., Schneider, H., Gode, K., & Senft, M. (2010). A turban effect, too: Selection biases against women wearing Muslim headscarves. *Social Psychological and Personality Science*, 1(4), 378-383.
- Van de Donk, W. B. H. J., Jonkers, A. P., Kronjee, G. J. & Plum, R. J. J. M. (red.) (2006). *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van den Berg, C., Bijleveld, C., Blommaert, L., & Ruiters, S. (2017). Veroordeeld tot (g) een baan: Hoe delict-en persoonskenmerken arbeidsmarktkansen beïnvloeden. *Tijdschrift voor Criminologie*, 59(1-2), 113-135.
- Van den Hazel, E. G. D. (2020). *Morele dilemma's en religieuze overtuigingen. Het evoluerende politieke debat omtrent rituele slacht in een veranderend Nederland* (Master's thesis). Scriptie MSc Applied Communication Sciences Wageningen University – Department of Social Sciences
- Van der Brug, W., Fennema, M., Van Heerden, S., & De Lange, S. L. (2009). Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?. *Migrantenstudies*, 25(3), 198-220
- Van de Kreeke, G. J. A. W. E. (2010) *De spanning tussen de vrijheid van meningsuiting en de strafbaarstelling van discriminerende uitingen*. Afstudeerscriptie. Tilburg: Univeriteit Tilburg
- Van der Noll, J., Saroglou, V., Latour, D., & Dolezal, N. (2018). Western anti-Muslim prejudice: Value conflict or discrimination of persons too?. *Political psychology*, 39(2), 281-301.
- Van Meeteren, M. (2005). Discoursen van integratie. De omslag in het politieke debat over integratie in Nederland. *Discourses of integration: The turn in the political debate on integration*. Unpublished master's thesis, Erasmus University Rotterdam, Department of Social Sciences.
- Van der Valk, I. (2012). *Islamofobie en discriminatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Valk, I. (2015a). *Dutch Islamophobia*. Münster: Lit Verlag.
- Van der Valk, I. (2015b). *Monitor Moslim Discriminatie*. Amsterdam: IMES, Universiteit van Amsterdam.
- Van Stokkom, B. A. M., Sackers, H. J. B., & Wils, J. P. (2007). *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen*. Den Haag; WODC
- Van Wonderen, R. van & Kapel, M. (2017) *Oorzaken en triggerfactoren moslimdiscriminatie in Nederland*, Utrecht: Verwey Jonker Instituut (b).
- Van Wonderen, R. & Wagenaar, W. (2015) *Antisemitisme onder jongeren in Nederland. Oorzaken en triggerfactoren*. Utrecht: Verwey Jonker Instituut en de Anne Frank stichting
- Velasco González, K., Verkuyten, M., Weesie, J., & Poppe, E. (2008). Prejudice towards Muslims in the Netherlands: Testing integrated threat theory. *British journal of social psychology*, 47(4), 667-685.

- Verkuyten, M. (2013). Justifying discrimination against Muslim immigrants: Out-group ideology and the five-step social identity model. *British Journal of Social Psychology*, 52(2), 345-360.
- Verkuyten, M., Yogeeswaran, K., & Adelman, L. (2020). Toleration and prejudice-reduction: Two ways of improving intergroup relations. *European Journal of Social Psychology*, 50(2), 239-255.
- Vijlbrief, A., de Wit, N. Fiere, B. (2021) *Ervaren discriminatie onder moslima's op de Rotterdamse arbeidsmarkt*. Rotterdam: IDEM Rotterdam
- Vroom, H. M. (2003). *Een Waaijer van Visies. Godsdienstfilosofie en pluralisme*. Kampen: Uitgeverij Agora.
- Vuletich, H. A., & Payne, B. K. (2019). Stability and change in implicit bias. *Psychological science*, 30(6), 854-862.
- Waardenburg, J. D. J. (1990). *Religie onder de loep. Systematische inleiding in de godsdienstwetenschap*. Baarn: Ambo.
- Wadud, A. (2006). *Inside the Gender Jihad: Women's Reform in Islam*. Oxford: Oneworld.
- Wadud, A. (1999). *Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*. New York: Oxford University Press.
- Ware, L. (2014). Color-blind racism in France: Bias against ethnic minority immigrants. *Wash. UJL & Pol'y*, 46, 185.
- Wekker, G. & H. Lutz (2001). 'Een hoogvlakte met koude winden. De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland'. M. Botman, N. Jouwe en G. Wekker (red.), *Caleidoscopische visies: de zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen
- Wetboekonline (z.d.) *Artikel 90 quater* Geraadpleegd op 1-3-2023 van <http://www.wetboek-online.nl/wet/Sr/90quater.html>
- Whitley Jr, B. E. (1999). Right-wing authoritarianism, social dominance orientation, and prejudice. *Journal of personality and social psychology*, 77(1), 126.
- Wills, J. (2020). The legal regulation of non-stun slaughter: Balancing religious freedom, non-discrimination and animal welfare. *Liverpool Law Review*, 41, 145-171.
- Wilson, M. S. (2019). A community-based test of the dual process model of intergroup relations: predicting attitudes towards Christians, Muslims, Hindus, Jews, and atheists. *New Zealand Journal of Psychology (Online)*, 48(1), 133-139.
- Yendell, A., & Pickel, G. (2020). Islamophobia and anti-Muslim feeling in Saxony—theoretical approaches and empirical findings based on population surveys. *Journal of Contemporary European Studies*, 28(1), 85-99.
- Yinger, J. M. (1971). *The Scientific Study of Religion*. London: The Macmillan Company.

Yuksel, C. (2020) *Moslima: een onderzoek naar representatie van moslima's in de beeldbank van het ANP* Speak

Zick, A., Pettigrew, T. F., & Wagner, U. (2008). Ethnic prejudice and discrimination in Europe. *Journal of Social Issues*, 64(2), 233-251.

Zúquete, J. P. (2016). "The European extreme-right and Islam: New directions?" In C. Mud (red.), *The Populist Radical Right: A Reader*. London and New York: Routledge, 103-123.

Colofon

Auteurs: Hanneke Felten en Jeroen Vlug

Redactie: Susanne Conradi

Met dank aan: Ahmed Hamdi, Fatima Acherrat en Saskia Keuzenkamp

Financier: Deze publicatie is mogelijk gemaakt met subsidie van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Vormgeving: Design Effects, Willem Plaisier

Fotografie: 123RF

Uitgave: Kennisplatform Inclusief Samenleven

Giessenplein 59C

3522 KE Utrecht

T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van het Kennisplatform Inclusief Samenleven.

© Kennisplatform Inclusief Samenleven, Utrecht 2023.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij Movisie. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with Movisie. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

Kennisplatform Inclusief Samenleven

Kennisplatform Inclusief Samenleven doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond integratie, migratie en diversiteit. Daarnaast staat het platform open voor vragen, signalen en meningen en formuleert daar naar beste vermogen een antwoord op.

Deze kennisuitwisseling is bedoeld om een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving. Blijf op de hoogte van alle projecten, vragen en antwoorden en andere kennisuitwisseling via www.kis.nl, de nieuwsbrief, Twitter en LinkedIn.

Kennisplatform Inclusief Samenleven is een programma van het Verwey-Jonker Instituut en Movisie

T 030 230 32 60

E info@kis.nl

I www.kis.nl

